

บทที่ 1

ความคิดที่คลาดเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยจากสมัยปลายอยุธยาถึงธนบุรี และลักษณะทั่วไปของความคิดทางศาสนา

ราชอาณาจักรรัตนโกสินทร์ได้รับการสถาปนาขึ้นบนมรดกทางประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักรอยุธยาและธนบุรี ความสืบเนื่องทางประวัติศาสตร์ระหว่างราชอาณาจักรที่ตั้งขึ้นใหม่กับราชอาณาจักรเดิมย่อมมีอยู่อย่างแนบแน่น มีปัญหาอยู่แต่เพียงว่ามีความสืบเนื่องอะไรที่มีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดลักษณะของราชอาณาจักรใหม่ และมีความเปลี่ยนแปลงอะไรที่มีผลให้ราชอาณาจักรใหม่มีลักษณะเฉพาะตัวจนแตกต่างไปจากยุคที่ผ่านมา การพิจารณาถึงความคลาดเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยจากสมัยปลายอยุธยาและธนบุรีจะช่วยให้ได้คำตอบสำหรับปัญหาดังกล่าว ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของความคิดทางศาสนาในที่สุด

สังคมไทยสมัยปลายอยุธยา

นับตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในสังคมไทยหลายประการ ได้แก่ การขยายตัวของระบบราชการและชนชั้นขุนนาง การเพิ่มของประชากรและการขยายตัวของชุมชนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และการขยายตัวของการผลิตและการค้า เมื่อถึงระยะปลายอยุธยาก็มีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสูงขึ้น ทำให้สังคมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้งในระดับกว้างและระดับลึก ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดขึ้นในโครงสร้างชนชั้นและมีผลกระทบต่อความคิดทางศาสนาของคนในสังคม

การขยายตัวของระบบราชการและกลุ่มขุนนาง

การเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก ทำให้อำนาจของหัวเมืองอ่อนแอลง¹ ในระหว่างนั้นกรุงศรีอยุธยาสามารถปราบหัวเมืองสำคัญ ๆ ที่เป็นกบฏลงได้ ไม่ว่าจะเป็นพิษยี่ สวรรคโลก หรือตะนาวศรี² และมีการกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองเหนือแถบเมืองพิษณุโลกและเมืองใกล้เคียงซึ่งเป็นชุมชนใหญ่มีประชากรหนาแน่นมาแต่โบราณลงมาอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง³ อันเป็นการนำเอากำลังคนจำนวนมากจากหัวเมืองที่เคยมีอำนาจค่อนข้างอิสระ เข้ามาอยู่ภายใต้การควบคุมของกรุงศรีอยุธยาโดยตรง ทั้งหมดนี้ทำให้กรุงศรีอยุธยาภายหลังการตั้งตัวเป็นอิสระจากพม่า สามารถแผ่ขยายอำนาจกว้างขวางและหยั่งรากลงลึกกว่าที่เคยเป็นมา ในการสร้างรักษาอำนาจนี้ไว้กรุงศรีอยุธยาได้ขยายระบบราชการให้ใหญ่โตซับซ้อนขึ้นและมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น ผลก็คือปริมาณและพลังอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว⁴

¹ สงครามเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งแรกเป็นสงครามยืดเยื้อกินเวลาถึง 57 ปี (พ.ศ. 2091 - 2147) และครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างขวาง เพราะเป็นสงครามระหว่างศูนย์อำนาจหลายศูนย์ได้แก่พม่า มอญ ลานนาไทย ล้านช้าง พิษณุโลก อยุธยาและปัตตานี เขตที่อยู่ในราชอาณาจักรอยุธยาโดยเฉพาะหัวเมืองเหนือและหัวเมืองตะวันตกและหัวเมืองในภาคกลางเป็นบริเวณที่อยู่ระหว่างกลางของศูนย์อำนาจต่าง ๆ จึงกลายเป็นสนามรบ ทำให้หัวเมืองเหล่านี้อ่อนแอลง โปรดดู สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2520), หน้า 1-221.

² พระราชพงศาวดารอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (กรุงเทพฯมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 245-249.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์" ประวัติศาสตร์เมืองลพบุรี (กรุงเทพฯมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2524), หน้า 123-125.

การบังคับบัญชาหัวเมือง แต่เดิมนอกจากเมืองขึ้นจัตวาซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของ
 ราชธานีโดยตรงแล้ว ราชธานีมีอำนาจเหนือหัวเมืองค่อนข้างน้อย แต่ละเมืองมีระบบ
 ราชการที่ค่อนข้างเป็นอิสระ ยังไม่เกิดระบบราชการรวมศูนย์ซึ่งจะช่วยให้ราชธานีสามารถ
 ควบคุมบังคับบัญชาหัวเมืองอย่างมีประสิทธิภาพ¹ จะมีก็แต่ตำแหน่งยกกระบัตรซึ่งไม่มีอำนาจ
 บังคับบัญชาเจ้าเมืองกรมการเมือง และไม่มีอำนาจบริหารราชการในหัวเมืองโดยตรง
 เป็นเพียงผู้สอดส่องดูแลการบริหารราชการของหัวเมืองแล้วรายงานต่อราชธานีเท่านั้น
 จนกระทั่งในระยะของการสร้างเสถียรภาพและแผ่ขยายอำนาจของกรุงศรีอยุธยาหลังจาก
 (เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรกนี้)เองราชธานีจึงสามารถขยายระบบราชการส่วนกลางออกไป
 ยังกว้างไกลมากขึ้น โดยให้สมุหนายกบังคับบัญชาหัวเมืองภาคเหนือ สมุหกลาโหม
 บังคับบัญชาหัวเมืองภาคใต้ และเจ้าพระยาพระคลังบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลรอบ ๆ
 อ่าวไทย เจ้าเมืองและกรมการเมืองถูกดึงเข้ามาสู่ระบบราชการของกรุงศรีอยุธยาโดย
 ตรง ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า "การปฏิรูปการปกครอง" นี้เกิดขึ้นในรัชใด เข้าใจว่าคง
 จะเกิดขึ้นตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองหรือก่อนหน้านั้น เพราะมีพระบรมมณู
 กำหนดขอบเขตของการใช้ตราประจำตำแหน่งใน พ.ศ. 2178 ระบุถึงอำนาจหน้าที่ของ
 สมุหกลาโหม สมุหนายกและเจ้าพระยาพระคลังเหนือหัวเมืองที่แต่ละคนรับผิดชอบ

ควบคู่กับการขยายอำนาจบังคับบัญชาหัวเมือง ราชธานีได้จัดระเบียบระบบไพร่
 ใหม่ด้วย วันวลิต (Jeremias Van Vliet) บันทึกไว้ใน *The Short History*
of the Kings of Siam ว่ากฎเกณฑ์การเกณฑ์แรงงานไพร่เกิดขึ้นในสมัยพระเอกาทศ
 ทร³ การที่อำนาจของราชธานีขยายออกไปถึงหัวเมืองมากขึ้นทำให้ไพร่ส่วนใหญ่ใน

¹ เรื่องเดียวกัน.

² "พระบรมมณู มาตราที่ 19-21" กฎหมายตราสามดวง, (กรุงเทพฯ : กรม
 ศิลปากรจัดพิมพ์, 2521), หน้า 82-83.

³ Jeremias Van Vliet, *The Short History of the Kings of Siam*
 (Bangkok, the Siam Society, 1975), p. 88.

หัวเมืองซึ่งขึ้นตรงต่อมุลนายในหัวเมืองในลักษณะของไพร่สมเปลี่ยนฐานะมาเป็นไพร่หลวง เจ้าเมืองกรมการเมืองจะไม่มีไพร่สม หรือมีจำนวนน้อย ยกเว้นหัวเมืองใหญ่ที่เคยเป็นราชธานี เช่น นครศรีธรรมราช¹

การขยายตัวของระบบราชการดังกล่าวมานี้มีผลลึกซึ้งต่อเศรษฐกิจ-การเมือง ในระยะปลายอยุธยา เพราะนับแต่ขึ้นไปพวกขุนนางจะขยายบทบาททาง เศรษฐกิจและการเมืองของตนอย่างเห็นได้ชัด และเป็นพลังสำคัญที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคม ดังจะกล่าวละเอียดข้างหน้า

การเพิ่มของประชากรและการขยายชุมชนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

นับแต่สมัยกลางอยุธยาชุมชนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างขยายตัวขึ้นมาก มีการตั้งเมืองใหม่ ๆ ขึ้นหลายเมือง ได้แก่ อ่างทอง สาครบุรี นครชัยศรี บางกอกและนนทบุรี² ในช่วงที่เกิดสงครามแผ่นดินจะแตกฉานเช่นไป แต่ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาก็มีพระบรมราชโองการ

...ให้เทครัวอพยพชาวเมืองเหนือทั้งปวง ในเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองพิจิตร เมืองเล็กน้อยทั้งนั้นลงบรรทุกเรือแพบาง แลวางเรือคุมเป็นหมวดเป็นกอง แลแต่งกองทัพป้องกันสองฝั่งฟากนำลงมา มีให้ครัวหนีได้...³

¹ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, "การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว". วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523 หน้า 12-13.

²โปรดคุณ พรนิภา พุฒินารากร และ ทวีศิลป์ สืบวัชนะ, "ข่าวในสมัยปลายอยุธยา พ.ศ. 2199-2310" วารสารธรรมศาสตร์ 4 : 3 (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2518) : 41-42.

³พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ หน้า 152-153.

ด้วยเหตุนี้ในระยะต่อมาลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจึงมีประชากรหนาแน่นมาก¹ ใน
กลางพุทธศตวรรษที่ 22 โยสต์ เซาเตน (Joost Schouten) รายงานว่าราช
อาณาจักรอยุธยาคุมไปค้าประชาชน โดยเฉพาะแถบตอนล่างของราชอาณาจักรเต็มไปด้วย
ค้าหมู่บ้านและเมือง เช่น กรุงศรีอยุธยา บางกอก ราชบุรี เพชรบุรี มะริด ตะนาวศรี
นครสวรรค์ กำแพงเพชร สุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลก²

จะเห็นได้ว่านับแต่สมัยกลางอยุธยา ประชากรและชุมชนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
หนาแน่นขึ้น ต่อเนื่องไปประชาชนเหล่านี้จะขยายบทบาททางเศรษฐกิจและการเมืองของตน
เช่นเดียวกับพวกขุนนาง การขยายบทบาทของประชาชนเช่นนี้ก็ทำให้สังคมในปลาย
อยุธยาเปลี่ยนแปลงไปมากเช่นกันดังจะได้กล่าวละเอียดข้างหน้า

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและผลกระทบต่อสังคมในระยะปลายอยุธยา

การขยายตัวของการค้าทั้งการค้าต่างประเทศและการค้าภายใน ความ
เปลี่ยนแปลงในค่านิยมการค้า ชนิดของสินค้าสำคัญที่ตลาดต้องการ การขยายตัวของ
กลุ่มผู้ประกอบการ ตลอดจนการขยายตัวของการผลิตเพื่อขาย เป็นความเปลี่ยนแปลงทาง
เศรษฐกิจที่มีผลให้สังคมในปลายอยุธยาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

¹เมื่อตั้งหัวเมืองเหนือขึ้นใหม่ในภายหลัง สมเด็จพระนเรศวร มิได้โปรดฯ
ให้กวาดต้อนผู้คนกลับไป แต่ให้ "รวบรวมไพร่พลซึ่งแตกงานชานเช่นอยู่ป่าคองนั้นทุกหัวเมือง"
ดู "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ" ประชุมพงศาวดารเล่ม 38
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 255.

²Fancois Caron and Joost Schouten, A True Description of the
Mighty Kingdom of Japan and Siam, (London, The Argonaut Press, 1935),

ในพุทธศตวรรษที่ 23 แม้การค้ากับชาติตะวันตกจะเสื่อมโทรมลง แต่การค้าต่างประเทศของอยุธยากลับขยายตัวมาก หลักฐานที่ปรากฏในกลางพุทธศตวรรษที่ 23 รายงานว่าสยามเป็นศูนย์กลางของเรือสินค้าชนิดต่าง ๆ และมั่งคั่งร่ำรวยอย่างยิ่ง¹ การค้าต่างประเทศส่วนใหญ่ของสยามในช่วงนี้คือการค้าที่ทำกับจีน มูลเหตุสำคัญที่ทำให้การค้าระหว่างสยามกับจีนขยายตัวก็คือการที่เกิปัญหาทุพภิกภัยภายในประเทศจีน ทำให้มีความจำเป็นในการสั่งซื้อข้าวจากภายนอกเข้าไปเลี้ยงประชากร² ความต้องการข้าวมีมากจนทำให้จักรพรรดิจีนต้องยอมเปิดประเทศค้าขายตั้งแต่ พ.ศ. 2227³ และได้ยอมลดหย่อนกฎเกณฑ์การค้าที่เข้มงวดและประกอบด้วยการระเหยบการจุกจิกลง⁴ พร้อมกันนี้ยังยกเว้นภาษีสินค้าเข้าสำหรับข้าวและลดอัตราภาษีทั้งขาเข้าและขาออกแก่เรือสินค้าที่นำข้าวเข้ามาขายให้แก่จีน ยิ่งนำข้าวเข้ามามากเพียงใดก็จะยิ่งได้รับการลดหย่อนภาษีในอัตรามากขึ้นเพียงนั้น ดังปรากฏในพระบรมราชโองการของจักรพรรดิจีนเมื่อ พ.ศ. 2286 ว่า ถ้าบรรทุกข้าวมาขายหมื่นหาบขึ้นไปให้เสียภาษีสินค้าต่าง ๆ เพียงครึ่งหนึ่งของอัตราปกติ ถ้าบรรทุกข้าวมา 5000 หาบขึ้นไปแต่น้อยกว่าหมื่นหาบให้เสียภาษีร้อยละ 70 ของอัตราปกติ⁵ คว

¹ ปรคตฺย Sarasin Viraphol, Tribute and Profit : Sino-Siamese Trade, 1652 - 1853 (Cambridge, Council on East Asian Studies, Harvard University, 1977), p. 47.

² Ibid., pp. 74-83.

³ ใน พ.ศ. 2255 จีนปิดประเทศอีกเพราะมีปัญหาชาวจีนจำนวนมากถูกชาวตะวันตกฆ่า แต่เพียง 5 ปีต่อมาก็ต้องเปิดประเทศ ปรคตฺย Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", pp. 48-56.

⁴ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, ความสัมพันธ์ทางการทระหว่างไทย-จีน พ.ศ. 1825 - 2395 (แปลจากเอกสารทางราชการของจีน) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523), หน้า 33.

⁵ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", pp. 89-91.

เหตุนี้แม้จะมีรายได้จากการค้าข้าวไม่มากเพราะข้าวเป็นสินค้าที่กินระวางสูง แต่การนำข้าวมาขายให้จีนช่วยให้สามารถซื้อและขายสินค้าต่าง ๆ โดยเสียภาษีในอัตราต่ำและช่วยให้ได้รับอภิลิทธิบางประการ ใน พ.ศ. 2298 จักรพรรดิถึงกับทรงมีพระราชกำหนดว่า จะพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่นำข้าวเข้ามาขาย ยิ่งนำเข้ามา มากก็จะได้ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์สูงมาก¹ ซึ่งหมายความว่าอภิลิทธิต่าง ๆ จะเพิ่มพูนขึ้นด้วย เหตุฉะนั้นการขยายตัวของ การค้าข้าวแก่จีนจึงทำให้การค้าระหว่างอยุธยา กับจีนขยายตัวขึ้นอย่างมาก

นอกจากจะค้าขายกับจีนแล้ว อยุธยายังค้าขายกับญี่ปุ่น เกาหลี ลีญวน เขมร ชวา สุมาตรา ลังกา อินเดีย² และการค้ากับชาติตะวันตกก็ได้สินค้าลดลงเสียทีเดียว จนหมายเหตุคณะทูตลังกาซึ่งเข้ามาเจริญพระราชไมตรีเพื่อขอพระสงฆ์ไทยออกไปบวชสงฆ์ลังกาในปี พ.ศ. 2293 รายงานว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าที่เป็นแหล่งรวมของสินค้าจากทางเอเชียใต้ เอเชียตะวันตก เอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เอง นอกจากพ่อค้าจีน ชวา มะละกา ปัตตานี อังวะ เมาะตะมะ และมัวร์แล้วทูตลังกายังพบเห็นพ่อค้าจากยุโรปอีกหลายชาติ³

การขยายตัวของการค้าต่างประเทศคงมีผลให้การค้าภายในขยายตัว แม้สินค้าป่าที่เคยได้จากส่วยก็คงมีปริมาณไม่เพียงพอที่จะขายออกต่างประเทศ จะเห็นได้ว่าในสมัยพระเจ้าปราสาททองรัฐบาลก็ยังคงจัดซื้อฝางและสินค้าอื่นจากหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ

¹ Ibid., p. 98.

² วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522 หน้า 16-20.

³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประคินฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส 26 เมษายน 2503, หน้า 123.

เพื่อนำมาขาย¹ นอกจากจะค้าขายสิ่งที่เป็นสินค้าออกแล้วยังมีสินค้าอีกมากชนิดที่ผลิตขึ้นเพื่อตอบสนองตลาดภายในประเทศ ส่วนใหญ่ขายแก่คนที่อยู่ในเมืองทั้งที่เป็นพ่อค้าต่างชาติและชาวเมืองจำนวนหนึ่งที่มีใ้ทำการผลิตแบบยังชีพอีกต่อไป เหตุฉะนั้นทั้งการผลิตและการค้าในช่วงสุดท้ายของราชอาณาจักรอยุธยาจึงดำเนินไปด้วยความตึงเครียด ดังปรากฏใน "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" ซึ่งแม้ว่าอาจเขียนขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์แต่ก็สะท้อนภาพของการผลิตและการค้าที่ตึงเครียดในช่วงปลายอยุธยาให้เห็นได้อย่างกว้าง ๆ จากคำให้การฯ นี้ปรากฏว่ามีการผลิตสินค้าหลายชนิดเพื่อเป็นสินค้าออก เช่น ข้าว เชือก เครื่องเรือ และมีสินค้าอีกมากชนิดที่ได้รับการผลิตเพื่อตอบสนองตลาดภายในที่ขยายตัวขึ้น เช่น เครื่องเหล็ก เครื่องทองเหลือง เครื่องเงิน ฝาเรือน ฝาเรือน กระเบื้องมุงหลังคา โตะ เคียง ตู้ เก้าอี้ พุก เบาะ หมอน มุ้ง เปล เสื้อ เสื้อกางเกง ผ้าชนิดต่าง ๆ เครื่องประดับ รองเท้า แห กระบุงตระกร้า สมุดคำสมุดขาว กระดาษข่อย และสินค้าประเภทอาหารอีกมากมาย²

การผลิตเพื่อขายไม่ได้มีอยู่เฉพาะในแถบกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น แต่เมื่อตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" บรรยายว่า ชาวเมืองต่าง ๆ นำสินค้าบรรทุกเกวียนหรือเรือมาขาย ณ กรุงศรีอยุธยาอยู่เป็นประจำ ดังความว่า

... หนึ่งเรือใหญ่ท้ายแก่งชาวเมืองพระพิศณุโลกฝ่ายเหนือมันทุกน้ำอ้อย ยาสูบ ชีผึ้ง น้ำผึ้ง สินค้าต่าง ๆ ฝ่ายเหนือมาจากชาย...

... ในระแวกเดือนสามเดือนสี่... เกวียนเมืองนครราชสีมาบรรทุกสินค้าต่าง ๆ คือ น้ำรัก ชีผึ้ง ปีกนก ผาครุฑ ผาสายบัวสีคืบนา เกยทองแลผาตาบัวปกตาเลงกา แลหนึ่งเนื้อเอนเนื้อแผ่น ครั่ง ไหม กายาน คีบูก หนองงา ของป่าต่าง ๆ...

... แถวนาวัดสมอ วัดขุน วัดชานสามวัดนั้น ชาวเมืองอ่างทองและเมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองสรรค เมืองสุพรรณ เอาชาวเป็ลือก

¹ "พระธรรมมนุ มาตราที่ 33" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 87.

² "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" แฉลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร

มันทุกระโอใหญ่่น้อยมาจอกชายที่นั่น ...

อนึ่งเรือระแหงแขวงเมืองตากุ แลเรือหางเหยี่ยวเมืองเพชรบุรีนายมันทุกระ
ครั้ง ก๋ายาน เหลกหางกุ้ง เหลกกลมลุย เหลกน้ำกั ไท หวาย ชัน น้ำมันยาง
ยาสูบ เขา หนึ่ง หนอ งา สรรพสินค้าตามเทศบ้านเทศเมือง มาจอกชายตามแถว
ปากคลองสวนพลู ตลอดจนจนนาวัดเจ้าพระนางเชิง...

... ชาวบ้านยี่สาร บ้านแหลม เมืองเพชรบุรี แลบ้านบางตะบูนแลบ้านบางทะเลบันทุก
กะป็น้ำปลาปูเค็มปลากุเราปลากะพงปลาหูปลากะเบนยางมาจอกเรือชายแถวท้าย
วัดเจ้าพระนางเชิง...

อนึ่งเรือใหญ่ทวายแกว่งชาวเมืองสุวรรณโคโลกย์ แลหัวเมืองฝ่ายเหนือมันทุกระสินค้า
ต่างๆ ๗ ฝ่ายเหนือมาจอกเรือชายริมแม่น้ำแลในคลองใหญ่วัดมหาธาตุในเทศกาล
นานา...¹

นอกจากจะเป็นศูนย์รวมของสินค้าที่มีแหล่งผลิตภายในราชอาณาจักรแล้ว กรุง
ศรีอยุธยายังเป็นศูนย์รวมของสินค้าจากประเทศอื่น ๆ ดังที่ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่
ทรงธรรม" ได้ให้ภาพเรือและเกวียนของพ่อค้าชาวมอญ เขมร ชาว มลายู ตลอดจน
ชาวจีน แขก ฝรั่งเศส ที่บรรทุกสินค้าจากต่างแดนเข้ามาขายในแถบกรุงศรีอยุธยา พ่อค้า
บางพวกสร้างตึกเป็นที่เก็บสินค้าหรือเปิดร้านค้าขายภายในกำแพงพระนครด้วย²

การผลิตและการค้าที่คึกคักในแถบกรุงศรีอยุธยาและเมืองใกล้เคียง คงเป็น
ประสบการณ์สามัญของคนที่มีชีวิตอยู่ในขณะนั้น พระมหานาควัดท่าทรายในรัชกาลสมเด็จพระ
พระเจ้าบรมโกศเขียนโคลงไว้ว่า

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-59.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

... ถึงวัดทองปู้เข้า	ชอุพร
เห็นแต่เรือหมอมอญ	แมคา,
ที่คำคำไหลคอร	เรือเร
หนาบมีหมคหนา	คจหนานวลผจงา... ¹

และเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแล้วความทรงจำเกี่ยวกับการค้าอันรุ่งเรืองก็มีได้ลบเลือนจากจิตใจของผู้คน ดังปรากฏอยู่ในคำให้การของ "ชาวกรุงเก่า" เหล่านั้น นอกจาก "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" ข้างต้นแล้วใน "คำให้การขุนหลวงหาวัด" ก็บรรยายถึงการค้าในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของความรุ่งเรืองในสมัยที่ "บ้านเมืองยังดี" เช่นกัน โดยกล่าวถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่า "พ่อค้าทั้งปวงมาตั้งร้านรวงค้าขายกัน ทั้งค้าผอนแพรพรรณต่าง ๆ นานา ทั้งเครื่องสิ่งของอันดี ๆ ครบครัน"² ส่วนในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยamarinทร์ "ทั้งเศรษฐีคหบดีและพ่อค้าพาณิชมาต่างประเทศซึ่งง่ายขายดี ทั้งสำเภาแขกและฝรั่งอังกฤษจีนจามอะรัมมณี และสุริศพ่อค้ามาขาย จอดสำเภาเรียงรายอยู่ที่หน้าท่านั้นเป็นอันมากมายหนักหนา"³

ด้วยเหตุที่มีการค้ากว้างขวางขึ้นเช่นนี้ สมเด็จพระที่นั่งสุริยamarinทร์จึงได้ทรงตราพระราชบัญญัติการใช้เครื่องชั่งตวงวัดทั้งเงินบาทเงินสลึงเงินเฟื้อง⁴ และที่น่าสนใจคือมีร่องรอยให้เห็นว่าการเริ่มต้นของกฎหมายพาณิชย์ซึ่งแยกออกต่างหากจากกฎหมายทั่วไปก็เกิดขึ้นในปลายสมัยอยุธยา ดังปรากฏอยู่ในพระอัยการเบ็ดเสร็จมาตรา 84 ซึ่งบัญญัติให้

¹ โคลงกวีโบราณ, มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการพิมพ์แจกในการกรฐินพระราชทาน ณ วัดศรีสุทธาวาส พระพุทธศักราช 2467. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467), หน้า 21.

² คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 375.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 420.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

ต้องทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษรต่อหน้าพยานเพื่อประมาณราคาสินค้าจะฝากไปขายและให้กำหนดการแบ่งปันกำไรไว้ด้วย¹ กฎหมายป้องกันการรอนสิทธิก็เกิดขึ้นในปลายอยุธยาเป็นครั้งแรกเช่นกัน แต่เดิมหากผู้ขายเอาทรัพย์สินของผู้อื่นมาขายโดยที่ผู้ซื้อไม่ทราบกฎหมายจะบังคับให้ผู้ซื้อคืนทรัพย์สินแก่เจ้าของเดิมในทุกกรณี แต่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตรากฎหมายหลายฉบับเพื่อคุ้มครองผู้ซื้อให้ได้รับชดเชยราคาครึ่งหนึ่งหรือเต็มจำนวนจากเจ้าของทรัพย์สินนั้น²

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ชัดเจนว่าเมื่อถึงปลายอยุธยา การผลิตเพื่อขายและการค้าขายทั่ว มีคนจำนวนมากขึ้นที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้า ด้วยเหตุนี้ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจดังกล่าวจึงมีผลกระทบต่อคนในวงกว้าง

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและผลกระทบต่อโครงสร้างชนชั้น

ในระยะศตวรรษแรกภายหลังจากที่ราชอาณาจักรอยุธยาฟื้นตัวขึ้นจากการเสียกรุงครั้งที่ 1 คือช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2150 ถึง พ.ศ. 2250 พระมหากษัตริย์สามารถผูกขาดการค้าและผูกขาดสินค้าเพิ่มขึ้นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเพิ่มชนิดของ "สินค้าของห้าม" มากมาย และยังคงสงวนสิทธิ์ในการเลือกซื้อก่อนเอาไว้กับพระคลังสินค้าซึ่งช่วยให้ได้กำไรอย่างสูงจากการขายสิ่งของฟุ่มเฟือยอันเป็นที่ต้องการกันมากในหมู่ขุนนาง³ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ก็มีการผูกขาดการค้าทั้งการค้าต่างประเทศและการค้าภายในจน ซิมอง เคอ ลาลูแบร์ (Simon de La Loubere) ราชทูตฝรั่งเศส

¹ร. แลงกัต, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย (สัญญา) คำสอนชั้นปริญญาโท พุทธศักราช 2480 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, 2491), หน้า 53.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 93-94.

³Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." p. 19.

กล่าวว่าแทบจะไม่มีการค้าเอกชนอยู่เลย¹ และเอกสารฮอลันดาก็ช่วยรับรองว่านับแต่ปลายปี พ.ศ. 2165 พระมหากษัตริย์ทรงผูกขาดสินค้ากว้างขวางกว่าที่เคยมีมา ประชาชนต้องขายสินค้าเกือบทุกชนิดแก่พระคลังสินค้า²

แต่เมื่อถึงปลายอยุธยา มีร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่าขนาดของการผูกขาดการค้าและการผูกขาดสินค้าลดลงมาก และการค้าเอกชนขยายตัวขึ้นซึ่งมีผลกระทบทั้งต่อชนชั้นมูลนายและชนชั้นไพร่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการค้าขยายตัวอย่างมากทั้งด้านการค้าต่างประเทศและการค้าภายในซึ่งทำให้เศรษฐกิจแบบส่วยเริ่มถูกแทนที่ด้วยเศรษฐกิจการค้า และเศรษฐกิจแบบส่งออกก็กับเศรษฐกิจเงินตราขยายตัวเข้าแทนที่เศรษฐกิจแบบยั้งชีพมากขึ้นทุกที

การขยายตัวของการค้าและผลกระทบต่อชนชั้นมูลนาย

เมื่อโอกาสในการค้ากับจีนเปิดกว้างขึ้นนั้น สมาชิกของชนชั้นมูลนายคงหวังการค้ากับจีนมากขึ้น การอพยพเข้ามาของคนจีนที่เพิ่มสูงขึ้นในระยะนี้³ ช่วยให้ชนชั้นมูลนายมีผู้ชำนาญการชาวจีนพอเพียงที่จะช่วยต่อเรือ เคนเรือ ตลอดจนชี้ช่องทางที่จะทำกำไรในการค้ากับจีน พร้อมกันนั้นชาวจีนเหล่านี้คงช่วยรวบรวมสินค้าออกในกรณีที่ต้องส่งออกไปด้วยมีไม่เพียงพอ ตลอดจนช่วยกระจายสินค้าเข้าไปสู่ดินแดนตอนในได้เป็นอย่างดี

¹ ชิมอง เคอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), หน้า 419.

² George V. Smith, *The Dutch East India Company in the Kingdom of Ayutthaya 1604-1694*, (Ph.D. Dissertation, Northern Illinois University, 1974), p. 121, 221-222.

³ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", pp. 160-162.

ในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ. 2251 - 2275) ทรงได้รับประโยชน์จากการค้ากับจีนมาก ใน พ.ศ. 2257 ทรงแต่งตั้งคนจีนเป็นเจ้าพระยาพระคลัง¹ และโปรดฯ ให้พ่อค้าจากฟุกุเกียนเดินเรือค้าขายระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกวางตุ้งและฟุกุเกียน ในนามของพระองค์ ซึ่งอาจเป็นความร่วมมือทางการค้าในรูปของหุ้นส่วน หรืออาจทรงจ้างพ่อค้าเหล่านี้มาดำเนินการค้าให้² นอกจากนี้การค้าในระบบบรรณาการก็มีกำไรมากขึ้นเพราะนับตั้งแต่ พ.ศ. 2252 จักรพรรดิจีนมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นภาษีแก่สินค้าทั้งหมดที่มาในขบวนเรือถวายบรรณาการ³ นอกจากค้าขายกับจีนแล้ว สมเด็จพระเจ้าท้ายสระยังได้โปรดฯ ให้พระคลังสินค้าดำเนินการค้ากับประเทศอื่นอีกด้วย เป็นต้นว่าใน พ.ศ. 2264 ทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้เจ้าพระยาพระคลังตั้งกำปั่นใหญ่เสร็จแล้วให้บรรทุกข้างออกไปขายที่อินเดีย 40 เชือก⁴ หลักฐานจีนแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงคุมการค้าต่างประเทศได้มาก คือคุมได้ทั้งผลประโยชน์จากการค้าและควบคุมการค้าของเอกชนได้ด้วย ในรัชกาลของพระองค์มีพ่อค้าเอกชนจำนวนมากเดินเรือค้าขายระหว่างกรุงศรีอยุธยากับจีน แต่การค้าต่างประเทศของเอกชนเหล่านี้กระทำภายใต้การอนุมัติของพระองค์⁵ เข้าใจว่าทรงประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีในการสร้างพันธมิตรทางการค้ากับเอกชนจีน

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275 - 2301) ทรงส่งคณะทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีนสม่ำเสมอ และใน พ.ศ. 2296 ทรงขอรับ

¹Ibid, p. 47.

²Ibid, p. 93.

³Ibid, p. 141.

⁴"พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 243.

⁵Sarasin Virapol, "Tribute and Profit...", pp. 92-96.

พระราชทานข้าราชการสำนักจีนที่รัฐระเบียบราชการที่มาอยู่ประเทศสยามด้วย¹ อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเจ้าบรมโกศคงจะทรงได้ประโยชน์จากการค้ากับจีนน้อยลง เพราะทรงมีพระราชขัดแย้งกับคนจีนในราชอาณาจักรซึ่งเป็นตัวจักรสำคัญในการค้าระหว่างไทยกับจีนถึงกับใน พ.ศ. 2278

...จีนนายได้คบคิดกันเพลาค่ายกขึ้นมา จะเข้าปล้นเอาพระราชวังหลวงประมาณ 300 คน... จึงทรงพระกรุณาสั่งให้สืบสาวจับจีนซึ่งคบคิดกัน จับได้ 281 คน ทรงพระกรุณาสั่งให้ลงพระราชอาญาขับเขียนโยยตี ที่เป็นตนเหตุ 10 คนให้ประหารชีวิตเสีย...²

นอกจากนี้เสนาบดีกรมพระคลังในรัชกาลของพระองค์คือเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ก็มีอำนาจสูงมาก ใน พ.ศ. 2279 เจ้าพระยาพระคลังผู้นี้ได้ขอซื้อทองแดงซึ่งเป็นสินค้าต้องห้ามของจีน แม้จะไม่ได้รับอนุญาตให้ซื้อแต่จักรพรรดิก็กก็โปรดฯ พระราชทานทองแดงให้เป็นพิเศษถึง 800 ชั่ง³ สะท้อนให้เห็นว่าเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เป็นผู้มีความสำคัญมากในสายตาของฝ่ายจีน สำหรับการค้าข้าวซึ่งจะช่วยให้ได้สิทธิพิเศษอื่น ๆ นั้นก็ปรากฏว่านับแต่ พ.ศ. 2294 ทางราชการจีนมีนโยบายส่งเสริมให้พ่อค้าเอกชนจีนเข้ามาซื้อข้าวสารจากประเทศสยามโดยตรง⁴ พ่อค้าเอกชนจีนจึงไม่จำเป็นต้องขายข้าวที่ไปจากเมืองไทยในพระนามาภิไธยของพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาอีกต่อไป สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ในรัชกาลนี้ทำให้น่าเชื่อว่าพ่อค้าเอกชนจีนและพวกขุนนางพยายามขยายการค้าต่างประเทศของตนอย่างเป็นอิสระจากพระมหากษัตริย์

¹ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยฯ "ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน..." หน้า 36-38.

² "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ" หน้า 253-254.

³ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยฯ "ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน..." หน้า 37.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

ระยะปลายอยุธยากลุ่มขุนนางซึ่งขยายใหญ่ขึ้น และมีพลังอำนาจมากขึ้นนับแต่ช่วงหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 นั้นอยู่ในฐานะที่จะทำการค้าได้มากขึ้น ผิดกับช่วงกลางอยุธยาซึ่งพลังอำนาจของขุนนางถูกควบคุมไว้ด้วยบุคคลोบายทางการ เมืองของพระมหากษัตริย์ที่ชาญฉลาดสองพระองค์คือสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173 - 2198) และสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199 - 2231)¹ ปัญหาการเมืองภายในที่เต็มไปด้วยความขัดแย้งในปลายอยุธยา² ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่อาจควบคุมการแสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางได้มากนัก โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ที่เสด็จขึ้นครองราชย์โดยความช่วยเหลือและยินยอมของขุนนางเช่นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ย่อมจะต้องปล่อยให้ขุนนางมีส่วนร่วมในการหากำไรจากการค้าเป็นธรรมดา การที่สมุหกลาโหม สมุหนายกและเจ้าพระยาพระคลังใ้ค้ออำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองก็ทำให้ขุนนางชั้นสูงสุดทั้งสามได้มีโอกาสคุมส่วยจากหัวเมือง คุมสินค้าที่ผลิตขึ้นในหัวเมือง ตลอดจนคุมตลาดในหัวเมืองโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมุหกลาโหมและเจ้าพระยาพระคลังซึ่งใ้ค้ออำนาจบังคับบัญชาเมืองท่าชายทะเลย่อมจะมีโอกาสแสวงหาประโยชน์จากการค้าต่างประเทศได้มาก ในปลายพุทธศตวรรษที่ 23 เข้าใจว่าในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เจ้าพระยาพระคลังใ้ค้ออำนาจในการบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลทั้งหมด³ ยิ่งทำให้เจ้าพระยาพระคลังอยู่ในฐานะที่สามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าต่างประเทศอย่างเต็มที่ดังได้เห็นแล้วว่าเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ขอรับพระราชทานทองแดงจากจักรพรรดิจีนด้วยตนเอง นอกจากอัครมหาเสนาบดีแล้วขุนนางข้าราชการระดับรอง ๆ ลงมาในกรมทั้งสามคงได้รับประโยชน์จากการขยาย

¹โปรดคุณ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์".

²โปรดคุณข้างหน้า.

³สมุหกลาโหมคงสูญเสียอำนาจในการบังคับบัญชาหัวเมืองภาคใ้ค้อภายหลังปี พ.ศ. 2270 เพราะมีกฎหมายลงศักราชตรงกับ พ.ศ. 2270 กล่าวถึงการใช้ตราพระราชสีห์ในหนังสือราชการที่มีไปถึงหัวเมืองภาคใ้ค้อ กฎ "กฎ 36 ข้อ มาตรา 30" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 579.

อำนาจของกรมออกไปยังหัวเมืองในทำนองเดียวกัน เพียงแต่ย่อส่วนลงมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางในกรมท่าซึ่งปฏิบัติหน้าที่ราชการ เกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศโดยตรง ในการแต่งตั้งสำเภาหลวงไปค้าขายหรือไปถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีน พวกขุนนางในกรมท่าและขุนนางระดับสูงอื่น ๆ ก็ได้รับรางวัลสินค้าให้ฝากสินค้าไปขายหรือซื้อกลับมาจำนวนหนึ่ง มากน้อยขึ้นอยู่กับตำแหน่งยศศักดิ์ของแต่ละคน¹

หากปราศจากการเข้ามาของชาวจีนอพยพจำนวนมากในปลายอยุธยา ขุนนางอาจไม่สามารถขยายบทบาททางการค้าของตนได้ การเพิ่มจำนวนของชาวจีนทำให้ขุนนางมีช่องทางที่จะได้ประโยชน์จากการค้าอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ขุนนางที่มีสำเภาสวนตัวได้อาศัยชาวจีนช่วยดำเนินการ บางครั้งก็อาจเป็นหุ้นส่วนกันหรือพ่อค้าจีนอาจแบ่งปันผลประโยชน์แก่ขุนนางที่ช่วยอำนวยความสะดวกให้ พระราชกำหนดเกล้า พ.ศ. 2292 สะท้อนว่าพ่อค้าจีนมักติดสินบนขุนนางหรือเจ้าต่างกรมเพื่อให้ช่วยเหลือในการต่าง ๆ² ขุนนางในกรมพระคลังคงมีความเกี่ยวข้องกับการค้ากับพ่อค้าเอกชนจีนมากกว่ากรมอื่น ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เจ้าพระยาพระคลังให้ความออกหนุนแก่พ่อค้าจีนมากจนกระทั่งการค้าในราชอาณาจักรอยุธยาตกอยู่ในมือของชาวจีนและทำให้พ่อค้าเอกชนชาติอื่น ๆ ไม่พอใจ³

กล่าวได้ว่าในปลายอยุธยาได้เกิดพัฒนาการของการค้าเอกชนขึ้นโดยที่พ่อค้าเอกชนจีนเพิ่มจำนวนมากขึ้นและบรรดาขุนนางก็ขยายบทบาททางการค้าของตน นับว่ากลุ่มผู้ประกอบการค้าขยายใหญ่ขึ้นมาก ด้วยเหตุนี้โครงสร้างและลักษณะของชนชั้นมูลนายจึงเปลี่ยนไป

¹ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 22.

² "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 42" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 671.

³ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 48.

ในด้านโครงสร้างของชนชั้นมูลนาย เห็นได้ชัดว่ากลุ่มมูลนายซึ่งได้ขยายตัวขึ้นจากระบบราชการแบบรวมศูนย์หลังสงครามเสียกรุงครั้งที่ 1 นั้นได้ขยายใหญ่ขึ้นอีกโดยรวมเอาคหบดีชาวจีนเข้ามามากขึ้น นอกจากจะถูกดึงเข้าสู่ระบบราชการมากขึ้น¹ แล้วคหบดีชาวจีนยังกลายเป็นสมาชิกของชนชั้นมูลนายโดยวิธีอื่นเป็นต้นว่า ราชสำนักได้จัดที่ให้ไค้เข้าเฝ้าร่วมกับเจ้านายและขุนนางในเวลาที่เกิดจ้อออกจากราชการ ดังปรากฏในคำให้การขุนหลวงหาวัดว่า "ทั้ง เศรษฐีคหบดีทั้งปวงนั่งเฝ้าตามที"² พ่อค้าจีนบางคนไม่เป็นข้าราชการแต่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับมูลนายจนได้รับอภิสิทธิ์ทางการค้า เช่น เจ้าวัวฮูเจ้าวัวโล้ว เจ้าวัวชี เจ้าวัวไซ บุตรชายของหลวงศิริสมบัติ เจ้าท่าเปิดระวางสำเภาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ได้รับอนุญาตจากทางราชการให้เป็นผู้ลำเลียงสินค้าสำคัญ เช่น พริกไทย ข้าวและเกลือ ตลอดจนชายฝั่งอ่าวไทยเรื่อยลงไปทางใต้ และคนในตระกูลนี้มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจสืบมาจนถึงสมัยธนบุรี³ นอกจากนี้ยังมีการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างขุนนางไทยกับคหบดีชาวจีนและคหบดีเชื้อสายอื่น ตัวอย่างที่ชัดเจนคือสายสัมพันธ์ระหว่างตระกูลขุนนางซึ่งเป็นบรรพบุรุษของราชวงศ์จักรีกับคหบดีจีนและมอญ ดังปรากฏว่าพระมารดาของพระภักดาในกรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์อันเป็นน้องร่วมมารดา กับภรรยาของเจ้าพระยาขำขันญบริรักษ์ (อู) ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศนั้นได้สมรสกับมหาเศรษฐีซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อวงศ์ลงมาแทนหาเสนาบดีเมืองปักกิ่ง⁴ พระอักษรสุนทรสาสน

¹ Ibid., pp. 160-162.

² "คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด..." หน้า 378.

³ ปรคณู ลีริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398 - 2453) วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522 หน้า 43-44.

⁴ ม.ด. ประมุขมาศ อิศรางกูร, พระประวัติคณาธิราชสกุลวงศ์ที่สืบทรงจากสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุทธารักษ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจิติ อิศรางกูร ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตรไทย, 2519) หน้า 2.

พระชนกของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อันเป็นบุตรของพระยาวรวงศาธิราช สมรสกับดาวเรืองชิตาคหบดีชาวจีน บุตรและธิดาของพระอักษรสุนทรสาสน คือนายทองคังซึ่งต่อมาได้เป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี สมรสกับนางบุตรีมหาเศรษฐีตำบลอำพวา และพี่สาวชื่อแก้วซึ่งต่อมาได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระศรีสุคตารักษ์ สมรสกับนายพานิชใหญ่ที่ชาวกรุงเก่าเรียกว่าเศรษฐีถนนตาลซึ่งสืบเชื้อสายมาแต่มหาเสนาบดีเมืองมัทลุง¹ สายสัมพันธ์ทางเครือญาติเช่นนี้ทำให้คนในตระกูลของคหบดีจีนทั้งหลายกลายเป็นสมาชิกของชนชั้นมูลนายไป

ในค่านลักษณะของชนชั้นมูลนาย เราได้เห็นแล้วว่าชนชั้นมูลนายในปลายอยุธยาประกอบไปด้วย "พ่อค้า" จำนวนมาก การค้าของมูลนายเหล่านี้แตกต่างจากการค้าในยุคก่อนหน้า กล่าวคือ นอกจากปริมาณของการค้าจะเพิ่มสูงขึ้นแล้ว ลักษณะของการค้ายังเปลี่ยนไป จากการค้าในระบบผูกขาดเปลี่ยนไปเป็นการค้าที่ "เสรี" ขึ้น เพราะเริ่มมีพัฒนาการของการค้าเอกชน สินค้าออกที่เคยได้มาจากส่วยหรือจากแรงงานเกณฑ์เป็นส่วนใหญ่ก็ต้องอาศัยการซื้อขายมากขึ้น ด้วยเหตุนี้พวกมูลนายจึงต้องวางแผนการค้าอย่างเป็นระบบมากขึ้น ต้องมีการตัดสินใจที่ประกอบด้วยเหตุผลเชิงประจักษ์มากขึ้น สิ่งเหล่านี้มีผลให้มูลนายเริ่มเปลี่ยนตัวเองไปเป็น "กระฎุมพี"² อย่างไรก็ตาม นอกจากพ่อค้าเอกชนจีนแล้ว ชนชั้นมูลนายทั่วไปยังมีลักษณะที่เป็น "กระฎุมพี" ไม่เด่นชัดนัก มูลเหตุสำคัญก็คือมูลนายเหล่านี้มิได้จัดการหรือดำเนินการค้าด้วยตนเองแต่อาศัยชาวจีนดำเนินการแทน ในการค้ากับจีนซึ่งเป็นประเทศคู่ค้าที่สำคัญที่สุดก็มีลักษณะเป็นการค้าในระบบศักดินา กล่าวคือทั้งมหากษัตริย์ ขุนนาง และพ่อค้าเอกชนจีนอาศัยวิธีแฝงตัวทำการค้าอยู่ในระบบบรรณาการ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประณมวงศ์" ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 และนิพนธ์ของพระอมราภิรักษ์ดิลก (เกิด) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระธรรมดิลก (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2516), หน้า 10, 24.

² หมายถึงการที่มูลนายจำนวนหนึ่งได้เริ่มเปลี่ยนฐานทางเศรษฐกิจของตนจากที่เคยอาศัยการครอบครองที่ดินและการเกณฑ์แรงงานหรือส่วยจากไพร่ เป็นหลักไปสู่การประกอบการค้ามากขึ้น ซึ่งมีผลให้บุคคลิกภาพ วิธีคิด และพฤติกรรมทางสังคมของมูลนายเปลี่ยนไป (โปรดดูข้างหน้า).

เป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ก็เพราะเรือสินค้าที่มากับคณะทูตได้รับการยกเว้นภาษี จนกระทั่งปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงมีร่องรอยว่าขุนนางและพ่อค้าเงินค้ำเงินการค้าอย่างเป็นอิสระมากขึ้น กระนั้นก็ก็ตามอภิสิทธิ์ทางการทูตแบบบรรณาการก็ยังให้ประโยชน์แก่การค้ามากกว่า การค้าในระบบบรรณาการจึงเป็นส่วนใหญ่ของการค้าระหว่างไทยกับจีนสืบมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์¹ นอกจากนี้แม้ว่าขุนนางที่ค้าขายจะต้องจัดซื้อสินค้าเพิ่มขึ้น แต่สินค้าส่วนใหญ่ยังคงมาจากส่วยหรือแรงงานเกณฑ์อยู่นั่นเอง²

กล่าวโดยสรุป ในปลายอยุธยากลุ่มมูลนายขยายใหญ่ขึ้น และสมาชิกของชนชั้นมูลนายเริ่มมีลักษณะของ "กรรมสิทธิ์" แล้ว แม้จะยังเลือนลางอยู่มาก มูลนายเหล่านี้ให้ความสำคัญแก่ทรัพย์สินคงครมมากขึ้น และการเห็นความสำคัญของการค้ามากขึ้น ได้เห็นความเคลื่อนไหวที่ตึกคักมีชีวิตชีวาของการผลิตและการค้าในชีวิตประจำวัน³ ตลอดจนมีโอกาสเสพยาสิ่งของฟุ่มเฟือยที่มาจากต่างประเทศมากขึ้น ก็ทำให้ "โลก" ของมูลนายเปลี่ยนไปค้วย หลักฐานซึ่งสะท้อนโลกทรรศน์ที่เปลี่ยนไปของมูลนายอย่างชัดเจนก็คือวรรณกรรมที่มูลนายสร้างสรรค์ขึ้นในปลายอยุธยา ความสัมพันธ์ทางการค้าทำให้มูลนายและไพร่ใกล้ชิดกันขึ้นในลักษณะที่เสมอภาคมากขึ้น รูปแบบฉันทลักษณ์ที่ง่าย ๆ ของไพร่เช่นกลอนจึงเริ่มมีเสน่ห์แก่มูลนาย การค้าที่มีลักษณะเป็น "ธุรกิจ" มากขึ้น ทำให้ความคิด

¹ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." pp. 142-154.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกรรมสิทธิ์กับวรรณกรรมพื้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525) หน้า 65-68. ใควิเคราะห์ถึง "พ่อค้าในระบบศักดินาต้นรัตนโกสินทร์" ซึ่งให้ภาพสะท้อนของ "พ่อค้า" ในปลายอยุธยาได้มาก.

³ บ้านของขุนนางชั้นสูงบางคนอยู่ติดกับตลาด เช่น บ้านของเจ้าพระยาจักรี ดู "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" แฉ่งงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3 : 1 (1 มกราคม, 2512) : 56.

ของมูลนายผูกพันอยู่กับความจริงตามประสพการณ์มากขึ้น แม้ลักษณะที่เป็นพิธีกรรมจะยังคงครอบงำวรรณกรรมส่วนใหญ่แต่ก็เริ่มเกิดวรรณกรรมที่ไม่เกี่ยวกับพิธีกรรมและศาสนาขึ้น ความบันเทิงในรูปต่าง ๆ เป็นที่ต้องการมากขึ้นในทำนองเดียวกันกับที่สิ่งของฟุ่มเฟือยเป็นที่ต้องการมากขึ้นในชีวิตประจำวัน จึงเริ่มเกิดวรรณกรรมเพื่อการอ่านตลอดจนวรรณกรรมที่มีนิยายขึ้นมา¹ ลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปของมูลนายมีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดสภาพของสังคมและความคิดทางศาสนาในปลายอยุธยาคงจะได้กล่าวละเอียดข้างหน้า

การขยายตัวของการค้าและผลกระทบต่อชนชั้นไพร่

ก่อนจะถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 23 การขยายตัวของการค้ามิได้มีผลให้สถานะทางเศรษฐกิจ-สังคมของไพร่เปลี่ยนแปลงไปมากนัก ทั้งนี้เพราะบทบาททางการค้าที่เด่นชัดของกรุงศรีอยุธยาในระยะนั้นคือการเป็นพ่อค้าคนกลางส่งทองคำจากจีนและญี่ปุ่นให้แก่พ่อค้าและเมืองท่าอื่น ๆ² ส่วนสินค้าพื้นเมืองที่ส่งออกก็ได้แก่ของป่าอันเป็นสินค้าที่ไม่ผ่านการปรุงแต่ง และส่วนใหญ่มาจากการส่งส่วยของไพร่³ มิใช่เป็นสิ่งที่ไพร่ผลิตขึ้นเพื่อขาย นอกจากนี้ระบบผูกขาดการค้าที่แน่นแฟ้นก็มีผลให้การค้าจำกัดอยู่ในวงแคบ ตามปกติภาระในการเข้าเวรรับราชการและการถูกห้ามมิให้เคลื่อนย้ายไปต่างถิ่นโดยมิได้รับอนุญาตก็ทำให้โอกาสที่ไพร่จะค้าขายมีน้อยอยู่แล้ว เมื่อมีการผูกขาดสินค้าสูงชันก็ยิ่งตัดโอกาสที่ไพร่จะค้าขายให้ลดลงอีก สิ่งของที่ไพร่บริโภคในชีวิตประจำวันก็เป็นสิ่งที่ผลิตขึ้นเองในครัวเรือน ไม่ได้ซื้อหามา อย่างไรก็ตาม นับแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 22 ไพร่

¹โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมการผูกพันกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์," หน้า 6-8.

²Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." p. 9.

³อังสุณี อุดมพาณิชย์, "การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาในศตวรรษที่ 17" วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 10 : 1 (เมษายน - มิถุนายน 2523)

ซึ่งถูกกวาดต้อนมาอยู่รวมกันหนาแน่นในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างก็ได้เริ่มได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของการค้าแล้ว เพราะเริ่มมีการขายข้าวออกต่างประเทศถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญมากขึ้นโดยขายให้แก่ปัตตาเวีย มะละกา พอร์โมซา เขมร ญวน มะนิลา จีน ญี่ปุ่น¹ เข้าใจว่าทางข้าวที่พระคลังสินค้ารวบรวมจากอาณาจักรต่างไม่เพียงพอแก่ความต้องการของตลาดต่างประเทศ ไพร่ในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจึงมีโอกาสปลูกข้าวเพื่อขาย หน้านั้นข้าวมีใช้สินค้าต้องห้ามเว้นแต่ในปีที่เกิดสงครามหรือการห้ามนำไม้ไผ่² นอกจากจะขายข้าวแล้วการค้าที่ขยายตัวคงเปิดโอกาสให้ไพร่ได้ขายสินค้าอื่น ๆ ด้วย แม้แต่ผลผลิตที่เป็นสินค้าต้องห้ามไพร่ก็คงขายให้พระคลังสินค้าได้มากขึ้น

ผลปรากฏว่าไพร่จำนวนหนึ่งได้กลายเป็น "คนมั่งมี" ในสังคมไทยอย่างน้อยก็ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ครั้งที่ ชิมอง เดอ ลาลูแบร์ กล่าวถึง "ไพร่มั่งมี" ซึ่งสามารถเสียเงินแทนการเข้าเวรรับราชการว่า "การเข้าเคื่อนรับราชการอย่างวันนี้เปลี่ยนเป็นให้ส่งส่วยข้าวเข้าทางหลวงแทนก็มี หรือไม่ก็ส่งส่วยไม้ฝาง... หรือไม่ก็ชำระเป็นเงินสดและการชำระเป็นเงินสดนี้แลคนมั่งมีได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นเลกเข้าเคื่อนออกเคื่อน"³ นับว่า "ไพร่มั่งมี" นี้ได้กลายเป็นคนกลุ่มใหม่ในสังคม มีสถานะทางสังคมดีขึ้นเนื่องจากมีเงิน กล่าวได้ว่าเป็นกลุ่มคนที่อยู่กึ่งกลางระหว่างไพร่กับขุนนาง โดยมีเงินตราเป็นตัวกำหนดสถานภาพทางสังคม

เมื่อถึงปลายอยุธยา "ไพร่มั่งมี" น่าจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นเพราะการผลิตเพื่อขายและการค้าขยายตัว ในด้านการค้าต่างประเทศ ข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดในระยะนี้ โดยส่งไปยังจีนไม่น้อยกว่าปีละ 65,000 หาบ บางปีก็ส่งไปหลายแสนหาบ

¹ อังสุรีย์ อุดมพาณิชย์ "การค้ากับต่างประเทศของอยุธยา...", หน้า 76-79.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 70-71.

³ ชิมอง เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์สมัยสมเด็จพระนารายณ์, 1 : 344.

และบางปีอาจถึง 1 ล้าน 5 แสนหาบ¹ การขยายตัวของการค้าข้าวในปลายอยุธยาทำให้ไพร่ปลูกข้าวเพื่อขาย ดังปรากฏว่ามีเรือบรรทุกข้าวสารข้าวเปลือกจากหัวเมืองมาออกขายอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก² พระราชกำหนดเก่าใน พ.ศ. 2291 ก็กล่าวว่าไพร่หลวงกันสร้างทำนาขึ้นใหม่มา³ นอกจากจะขายข้าวแล้วการขยายตัวของการค้าในปลายอยุธยายังทำให้ไพร่มีโอกาสขายสินค้าอย่างอื่นด้วย ภาพของ "ยานสินค้า" และ "ตลาด" ที่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม สะท้อนให้เห็นว่ามีการผลิตสินค้าหลากหลายชนิดเพื่อขาย การขายแรงงานทั้งแรงงานไร้ฝีมือและแรงงานไร้ฝีมือก็คงขยายตัวในปลายอยุธยา เพราะในระยะนี้มีการเสียเงินและการส่งส่วยแทนการเข้าเวรกันมาก⁴ ทำให้เกิดมีไพร่ที่เป็นแรงงานไร้ฝีมือมารับจ้างทำราชการแทน พระราชกำหนดเก่า พ.ศ. 2291 สะท้อนว่าไพร่ที่เป็นแรงงานรับจ้างคงจะมีรายไคร่ราวปีละ 4 ตำลึง 2 บาท ถึง 7 ตำลึง⁵ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" กล่าวถึงการรับจ้างสร้างบ้านเรือนและตึกที่เป็นห้างค้าขายของพ่อค้าจีนและฝรั่ง⁶ และพระราชกำหนดเก่า พ.ศ. 2270 แสดงให้เห็นว่าในหัวเมืองก็มีการ "จ้าง" อยู่เป็นปรกติดังมีความว่า "ถ้าจะทำเรือนบุตรภรรยา

Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 90.

65,000 หาบ = 39,312 ตัน, 1 ล้าน 5 แสนหาบ = 907,200 ตัน.

²"คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3 : 1 (1 มกราคม 2512) : 57.

³"พระราชกำหนดเก่ามาตรา 44" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 672-673.

⁴"พระราชกำหนดเก่ามาตรา 48" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 679-680.

⁵"พระราชกำหนดเก่ามาตรา 48" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 680.

⁶"คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3 : 1 (1 มกราคม 2512) : 55-56.

ญาติพี่น้องเจ้าเมืองนอกกว่าหย่างทำเนียม ให้เจ้าเมืองชาวโคแลเกรียนคักไม้แลให้คำจ้างตามราษฎรเคยจ้าง"¹ แรงงานรับจ้างอีกประเภทหนึ่งที่มีรายได้สูงกว่าแรงงานรับจ้างอย่างอื่นคือช่างฝีมือทางประณีตศิลป์ ในการสร้างบานประตูมุกพระอุโบสถวัดบรมพุทธารามพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2295 สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงจ้างช่างถึง 200 คน ใช้เวลา 6 เดือนเศษ พระราชทานบำเหน็จแก่ช่างเป็นเงิน 30 ชั่งต่อบาน ใน พ.ศ. 2296 โปรดฯ ให้ช่าง 185 คนสร้างบานประตูมุกวัดพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก ใช้เวลา 2 เดือนเศษ พระราชทานบำเหน็จเป็นเงิน 25 ชั่งต่อบาน และ พ.ศ. 2299 โปรดฯ ให้สร้างบานประตูมุกพระวิหารพระชินราช พิษณุโลก ใช้เวลา 5 เดือนเศษ พระราชทานบำเหน็จเป็นเงิน 26 ชั่งต่อบาน² ช่างเหล่านี้แม้จะเป็นไพร่แต่ก็มีโอกาสครอบครองเงินตรา และการจ้างไพร่ด้วยเงินตราเช่นนี้ก็สะท้อนให้เห็นการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราในปลายอยุธยาด้วย

เมื่อไพร่ได้ขายสินค้าและขายแรงงาน ทำให้สามารถบริโภคสินค้าที่ขายกันในท้องตลาด ทั้งที่ผลิตภายในราชอาณาจักรและที่มาจากต่างประเทศ พ่อค้าฮอลันดา รายงานว่า ชาชนิกต่าง ๆ กระจุก กะทะเหล็ก เครื่องเคลือบคุณภาพต่ำ ๆ ขายได้ดีมาก³ จนถึงในระยะใกล้เสียกรุง อังกฤษก็ยังบรรทุกผ้าสุริตจำนวนมากมาจำหน่าย⁴

¹"พระราชกำหนดเกามาตรา 23" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 638.

²ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511) หน้า 57, 74, 76.

³อังสุณีย์ อุกมพาดิชย์, "การค้ากับต่างประเทศของอยุธยา...", หน้า 88.

⁴พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39, หน้า 289.

ในช่วงปลายอยุธยา ขอบชายชีวิตของไพร่จึงกว้างกว่าเดิมมาก โดยเฉพาะไพร่ในแถบกรุงศรีอยุธยาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและในเมืองท่าต่าง ๆ ไพร่ส่วนหนึ่งประสบความสำเร็จในระบบเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัว กลายเป็น "คนมั่งมี" อย่างไรก็ตาม ถึง "ไพร่มั่งมี" จะเพิ่มจำนวนขึ้นแต่ก็ยังคงเป็นส่วนน้อยของไพร่ทั้งหมด ไพร่ส่วนใหญ่ยังคงมีชีวิตที่ลำบากมาก ดังที่กฎหมายในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. 2291 กล่าวไว้

...ไพร่ทองหมู่เช่าเคื้อนรับราชการทุกวันนี้ได้ความยากนัก... ถ้ามิได้ทำราชการ... ต้องเสียเงินค่าจ้างแต่ละปีเป็นเงินสี่ค่าสิ่งสองบาทบางหกค่าสิ่งบาง มากกว่าค่าส่วยทั้งปวงถึงสองสามสวนสี่สวน และที่มิได้ถือตราคุมหามัน ครั้นออกเคื้อนไปจะไคทำกินเป็นกำลังราชการ ฝ่ายช่างกรมการแลดูแลแขวงนายอำเภอกะเอาไปไชรราชการเบคเสร็จตามมีราชการนั้นอยู่เนือง ๆ อีกเลา เพราะเหตุฉะนี้ไพร่หมู่จึงตั้งตัวรับราชการอยู่มิไค...¹

นอกจากพันธะของระบบไพร่ เช่นนี้แล้วไพร่ยังประสบปัญหาต่าง ๆ อีกมากในสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงในปลายอยุธยา ปัญหาของไพร่จะกลายเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาทั้งหลายทั้งปวงที่ทำให้สังคมปั่นป่วนและมีผลกระทบตอความคิดทางศาสนาอย่างมากเช่นกัน

สภาพของสังคมในระยะปลายอยุธยาและลักษณะทั่วไปของความคิดทางศาสนา

เมื่อการผลิตและการแลกเปลี่ยนสินค้าได้ขยายตัวจนเกิดความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างชนชั้น การจัดระเบียบสังคมให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนไปย่อมเป็นสิ่งจำเป็น แต่ปรากฏว่าชนชั้นนำในปลายอยุธยาไม่สามารถจัดระเบียบและความคุมสังคมอย่างมีประสิทธิภาพ ความขัดแย้งจึงปรากฏชัดทั้งภายในชนชั้นมูลนายและระหว่างชนชั้นมูลนายกับชนชั้นไพร่ เพราะต่างก็ไม่ยอมรับระเบียบความสัมพันธ์ตามลำดับชั้นในระบบศักดินาแบบเดิม ทำให้สังคมในปลายอยุธยามีความปั่นป่วนวุ่นวายอย่างมาก

¹ "พระรชกำหนดเกล้า มาตรา 48" กฎหมายตราสามดวง , หน้า 679-680.

ความขัดแย้งภายในชนชั้นมูลนาย

เมื่อกลุ่มมูลนายขยายใหญ่ในขณะที่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจขยายตัวนั้น เรา จะพบว่าความขัดแย้งเกี่ยวกับผลประโยชน์ภายในชนชั้นมูลนายสูงขึ้นมาก

กฎหมายสมัยปลายอยุธยาสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่ามูลนายทั้งหลายไม่ว่าจะ เป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือคนจีน ต่างพยายามขยายอิทธิพลและเพิ่มพูนผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจของตนจนเกินขอบเขตที่พระมหากษัตริย์จะทรงยอมรับได้ เรื่องที่เด่นชัดมากคือ การแย่งชิงไพร่ เพราะไพร่ยังคงเป็นที่มาสำคัญของโภคทรัพย์ทางเศรษฐกิจ พวกมูลนาย ระดับต่าง ๆ พยายามดึงเอาไพร่หลวงไปเป็นไพร่สมหรือนำไพร่หลวงมาใช้งานส่วนตัว ความขัดแย้งเรื่องการจัดสรรอำนาจในการควบคุมกำลังคนคงรุนแรงมาก จึงปรากฏว่า พระมหากษัตริย์ทรงตราพระราชกำหนดบทพระไอยการหลายฉบับเพื่อย้ำเตือนมิให้บรรดา มูลนายละเมิดกฎเกณฑ์ของระบบไพร่¹ พระไอยการบานแผนกซึ่งเป็นกฎหมายเกี่ยวกับการ แบ่งปันหมู่ไพร่ก็ล้วนแต่ตราขึ้นในปลายอยุธยาคือในระหว่าง พ.ศ. 2233 - 2276 ทั้งสิ้น² นอกจากนี้จะเบียดบังไพร่แล้วมูลนายบางคนถึงกับนำนักโทษมาใช้งาน ดังปรากฏ ในพระราชกำหนดเกล้า พ.ศ. 2286 ว่ามีการลักลอบเอานักโทษมาทำไร่นาและเลี้ยงสัตว์ พาหนะ³ แม้แต่พระมหาอุปราชในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งต่อมาคือสมเด็จพระ เจ้าบรมโกศก็ทรงลงโทษกรมหมื่นราชสิทธิกรมซึ่งมีโทษถึงชั้นกบฏให้ "ไปกระทำการ ต่อสำเภา" แทนที่จะประหารเจ็ดชั่วโคตรตามบทพระไอยการ⁴

¹ ตัวอย่างเช่นพระราชกำหนดเกล้ามาตรา 22 พ.ศ. 2266, พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 23 พ.ศ. 2270 และพระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48 พ.ศ. 2291 เป็นต้น โปรดดู กฎหมายตราสามดวง, หน้า 637, 638, 681.

² ดู "พระไอยการบานแผนก" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 179-191.

³ "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 11" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 613.

⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, หน้า 608.

การขยายผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจนเกินขอบเขตของมูลนาย ทั้งเจ้านาย ขุนนาง และคนจีน ปรากฏชัดยิ่งขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระราชกำหนด เกา พ.ศ. 2283 กล่าวถึงการกินสินบนในหม่อมขุนนางทุกระดับ รวมทั้งสมุหนายกสมุหกลาโหม ตลอดจนเจ้านาย มีการซื้อตำแหน่งราชการกันอย่างกว้างขวางทั้งในราชธานีและหัวเมือง เมื่อได้ตำแหน่งแล้วก็ "เบียดเบียนราษฎรประชาราษฎร์ชมเหงจ้อประบัต เอกพัสคุดทองเงิน มาใช้ค่าสินบนแลเลี้ยงบุตรภรรยา"¹ พระราชกำหนดเกา พ.ศ. 2266 กล่าวว่า "เจ้ากระทรวงความทุกวันนี้เอาอำมิตละความไว้ ลูกความล้มตายหนีหาย ความสาบสูญไป พันอายุความ ผู้กระทำผิดในแผ่นดินก็มีไต่ตัว แลทีในซึ่งจะเป็นหลวงก็สูญไปด้วย"² พระราชกำหนดเกา พ.ศ. 2299 สะท้อนว่าพระมหากษัตริย์ทรงใช้มาตรการที่รุนแรงพอสมควรในการตีหม่อมขุนนางแสวงหาผลประโยชน์จนเกินขอบเขตที่พระองค์จะทรงยินยอมได้ ทรงลงพระราชอาญา "เขียนและวิบริราชบาทเอาบุตรภรรยาเป็นโทษ" แก่เงินอะบันเต็ก ผู้เป็นขุนวิเสศวานิชซึ่งได้ "คิดอ่านฟ้องให้กราบทูลพระกรรณจะให้ยกผู้ทำภาศรี เสมอปีละ 290 ชั่ง" แก่ขุนหมื่นรุทอักษรซึ่ง

... ฟ้องให้กราบทูลพระกรรณจะขอตั้งบ่อนเบี้ยณะแขวงเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองสมุทรปราการ ซึ่งเป็นเมืองใกล้สวนบ่วงซางที่เป็นอาภอรสวนขึ้น พระคลังหลวงเป็นอันมาก มีกฎรับสั่งห้ามอยู่แต่ก่อนมิให้ตั้งบ่อนเล่นเบี้ย มาประมูล เงินขึ้นเสมอปีละ 370 ชั่ง...

และแก่นายเมืองซึ่ง "ฟ้องให้กราบทูลพระกรรณจะให้เรียกภาศรีพื้นแก่ผู้ซื้อชายพื้นเสมอปีละ ชั่ง... เป็นเงิน 411 ชั่ง" ทรงเตือนในตอนท้ายว่า

¹"พระราชกำหนดเกา มาตรา 50" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 683-690.

²"พระราชกำหนดเกามาตรา 46" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 674.

...ถ้าแลผู้ใดประมุขพระราชทรัพย์ขึ้นพระคลังหลวง... ถ้าแลเห็นว่าฉิบหายง่าทำเนียบ
ไป... ก็ให้ลกขุน ณ ศาลาวากลาวศักดิ์เสีย อยาให้รับประมุขนั้นเลย แลซึ่งผู้มีชื่อ
จะให้เอาเนื้อความไปฟ้องให้กราบทูลเจ้าทางกรมฝ่ายหน้าฝ่ายหลัง สมเด็จพระเจ้า
ลูกเธอหลานเธอแลพระเจาลูกเธอหลานเธอแลจาวฝ่ายใน แลชาทดลองทุตีพระบาท
ช้างหน้าข้างในให้กราบทูลพระกรรณานั้นให้ห้ามเสียเป็นอันขาดทีเดียว...¹

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงพยายามอย่างยิ่งที่จะควบคุมการขยายอิทธิพลและ
ผลประโยชน์ของบรรดาเจ้านาย ใน พ.ศ. 2283 ทรงตราพระราชกำหนดหลายฉบับเพื่อ
ห้ามเจ้านายยุ่งเกี่ยวกับการพิจารณาคดีความและพิจารณาส่วยสาอากรในหัวเมือง, ห้าม
เจ้านายมีหมายรับสั่งชักชวนเหนือพระราชโองการ, ห้ามเข้าเจ้าทางกรมถือหนังสือปิด
ตราในกรมออกไปหัวเมืองกรรโศกเอาพัศศูเงินทอง, ห้ามเจ้ากรมปลัดกรมนายเวร ปลัด
เวร เข้าเฝ้าเจ้านาย² นอกจากนี้ยังมีพระราชกำหนดอีกหลายฉบับห้ามชาทดลองเจ้านาย
ทางกรมรับฟ้องอาชราอาชฎาที่มีได้ขึ้นต่อกรมของเจ้านายพระองค์นั้น³ การออก
กฎหมายซ้ำแล้วซ้ำอีกในเรื่องเหล่านี้แสดงว่าปัญหาดังกล่าวมีความรุนแรง ดำรงอยู่อย่าง
ต่อเนื่อง และการแก้ปัญหาไม่ได้ผล

การกินสินบนก็ชุกชุมขึ้นตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเป็นต้นมา คั้งที่
พระราชกำหนดเกาจำนวนมากระบุไว้ พระราชกำหนด พ.ศ. 2283 ถึงกับระบุชัดเจน
ว่าสมุทกลาโหม สมุหนายกและเจ้านายข้างในกินสินบนครั้งละ 10 ตำลึงถึง 2 ชั่ง เพื่อ
เข้าข้างโจทก์หรือจำเลย⁴ จุดหมายของชาวฝรั่งเศสซึ่งเขียน ณ กรุงศรีอยุธยาเมื่อ

¹พระราชกำหนดเกา มาตรา 42" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 670-671.

²พระราชกำหนดเกา มาตรา 40" และ "พระราชกำหนดเกา มาตรา 50"
กฎหมายตราสามดวง หน้า 668, 685-689.

³พระราชกำหนดเกา มาตรา 30, 31, 40, 50" กฎหมายตราสามดวง,
หน้า 653, 656, 668, 688.

⁴พระราชกำหนดเกา มาตรา 50" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 686.

วันที่ 15 ธันวาคม 2305 กล่าวว่

... ในบัดนี้เจ้านายผู้หญิงทุกองค์ก็มีอำนาจเท่ากับพระเจ้าแผ่นดิน และข้าราชการก็
ต้องเปลี่ยนกันอยู่เสมอ แรกก่อน ๆ มาผู้ที่มีความดีฐานะเป็นกบฏ ฆ่าคนตาย และเอา
ไฟเผาบ้านเรือนของรับพระราชอาญาถึงประหารชีวิต แต่มาบัดนี้ความโลภของเจ้า
นายหญิงใครเปลี่ยนลงโทษความผิดชนิดนี้เพียงแต่ริบทรัพย์ และทรัพย์ที่ริบไว้นั้นก็ถูก
เป็นสมบัติของเจ้านายหญิงเหล่านี้ทั้งสิ้น... ฝ่ายพวกข้าราชการ... ถ้าผู้ใดเป็นผู้อย
เป็นความแล้ว ข้าราชการเหล่านี้ก็คิดหาประโยชน์จากคุณความดีใคร่มากที่สุด... ถ้า
หาพระเนตรพระกรรณออกไปแล้ว ข้าราชการเหล่านี้ก็ลักขโมยอย่างไมกั้วที่
เดียว...¹

การที่บรรดามูลนายพากันขยายบทบาทและอิทธิพลของตนจนเกินขอบเขตดัง
กล่าวมานี้ มีผลทำให้ความขัดแย้งทางการเมืองในระยะปลายอยุธยาดำเนินไปอย่างเข้ม
ขัน มีการแบ่งแยกออกเป็นฝักฝ่ายเพื่อต่อสู้แข่งขันอำนาจกัน เช่น ในปลายสมัยพระเพท
ราชา มูลนายเป็นอันมากสนับสนุนเจ้าพระขวัญโอรสของพระเพทราชาต่อสู้กับกลุ่มขุนหลวง
สรศักดิ์ เมื่อขุนหลวงสรศักดิ์เสวยราชสมบัติ มีขุนนางและเจ้านายหลายคนถูกประหารชีวิต²
ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระมีบันทึกของมิชชันนารีฝรั่งเศสกล่าวว่าความสัมพันธ์ใกล้ชิด
ระหว่างเจ้าพระยาพระคลังชาวจีนกับพระมหากษัตริย์ทำให้การค้าของสยามตกอยู่ใน
มือชาวจีน ซึ่งทำให้ชาวสยามและมัวร์ไม่พอใจมาก³ นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2270
พระบ่าวเรอศักดิ์และหมื่นไวยวรรณาด "สองคนนี้พิศทุลยงพระเจ้าอยู่หัวแลสมเด็จพระเจ้า
ท้าว เจ้าฟ้าอภัยว่า ถาหลวงจาแสน ขุนชำนาญ นายชิตภุมบาลมิได้ การค้าริสิ่งใดก็จะ

¹ "จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ ณ กรุงธนบุรี
และรัศกินโกลินทร์ตอนต้น ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2511).

² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระเจ้าจักรพรรดิพงศ์ (จาก) เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504) หน้า 492.

³ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." p. 48.

สะดวก¹ ปรากฏว่าในเวลาต่อมาหลวงजाแสนยากรและขุนชำนาญนี้ได้เป็นกำลังสำคัญ
 ที่ช่วยให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งราชสมบัติจากเจ้าฟ้าอภัยสำเร็จ ขุนชำนาญจึง
 ได้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี และหลวงजाแสนยากรเป็นเจ้าพระยา
 สุรสีห์ว่าที่จักรี² เข้าใจว่าเจ้าพระยาพระคลังและเจ้าพระยาจักรีสองท่านนี้คงมีอำนาจ
 ทางเศรษฐกิจอย่างสูงในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ในต้นรัชกาลนี้ขุนนางที่มีอิทธิพล
 ซึ่งสนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ถูกประหารชีวิตไปเป็นจำนวนมาก³ เปิดโอกาส
 ให้ขุนนางรุ่นใหม่ขยายอำนาจได้กว้างขวาง ในปลายรัชกาลเมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์
 และเจ้าพระยาจักรีถึงแก่กรรมแล้วจึงปรากฏความขัดแย้งระหว่างเจ้านายให้เห็นชัดเจน
 ในเวลาต่อมากรมขุนเสนาพิทักษ์ของพระราชอนุชาสิ้นพระชนม์ กรมหมื่นเทพพิพิธร่วมกับ
 ขุนนางรุ่นใหม่อีกคนหนึ่งได้แก่เจ้าพระยาอภัยราชา พระยาอาสาโหม และพระยาพระคลัง
 สนับสนุนให้กรมขุนพรพิณิจได้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแทน⁴ กรมขุนพรพิณิจทรง
 มีเวลาเสริมสร้างฐานอำนาจในฐานะพระมหาอุปราชเพียง 3 ปี สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ
 ก็เสด็จสวรรคตจึงต้องทรงขอความช่วยเหลือจากกรมขุนอนุรักษ์มนตรีและพระราชอาคันตุกะที่
 สำคัญในการปราบปรามกลุ่มของกรมหมื่นจิตสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสวกศักดิ์
 ซึ่งได้สองผู้คนไว้มากเพื่อชิงราชบัลลังก์ และเพียง 1 เดือนหลังการพระราชพิธีบรม
 ราชาภิเษกก็เสด็จออกผนวช ปีต่อมาสมุหกลาโหม, พระยายมราช, พระยาเพชรบุรีถูกจับ
 ขังคุก กรมหมื่นเทพพิพิธเสด็จไปตั้งกบฏหนึ่งปีหลังจากนี้เมื่อพม่าเริ่มรุกรานราชอาณาจักร
 ขุนนางชั้นสูงที่เป็นฐานกำลังของสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์บ้างก็ถึงแก่กรรมในที่รบ บ้าง
 ก็แตกทัพกลับมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจึงลาผนวช ปล่อยขุนนางที่ถูกจำขังให้กลับออกมาจับ

¹พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์, หน้า 495.

²พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ" ประชุมพงศาวดาร
 เล่ม 39, หน้า 250.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 249.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 271-272.

ราชการ ขุนนางที่สนับสนุนสมเด็จพระเจ้าอู่หมพร ไม่โคคุมกำลังอย่างต่อเนืองทำให้อ่อน
แวมมาก พัทธของสมุทกลาโหมและพระยายมราชถูกตีแตกยับเยินภายในเวลาอันรวดเร็ว
ตัวเจ้าพระยาคลาโหมและพระยายมราชถึงกับสิ้นชีวิตในที่รบ ส่วนพระยาราชวังสันกลับใจ
ไปเข้าข้างพระยาราชมนตรี (บัน) ซึ่งเป็นขุนนางฝ่ายสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ใน
ที่สุดสมเด็จพระเจ้าอู่หมพรต้องทรงผนวชอีก ระหว่างนี้กรมหมื่นเทพพิพิธก็ส่งสมุทกำลัง
คนหลายหมื่นคนอยู่แถบปราจีนบุรีและภายหลังได้เคลื่อนย้ายไปนครราชสีมา ส่วนเจ้าฟ้า
จิตรซึ่งต้องโทษอยู่ก็ได้รับความช่วยเหลือให้หนีออกจากที่จำขัง ยกกำลังไปยึดพิษณุโลกอยู่
ระยะหนึ่ง¹

จะเห็นได้ว่าความขัดแย้งในหมู่มูลนายมีอยู่สูงมาก บรรยากาศทางการเมือง
เต็มไปด้วยความหวาดระแวงจนต้องมีการออกกฎหมายจำกัดโทษทัณฑ์ ห้ามขุนนาง
ระดับต่าง ๆ ตั้งแต่เจ้าพญาลงมาจนถึงระดับขุนหมื่นไปมาหาสู่กัน ถ้าจะไปก็ให้มีรูปเห็น
เป็นพยาน²

ในระหว่างที่การเมืองในราชสำนักปั่นป่วนวุ่นวายเช่นนี้ เข้าใจว่าในสังคม
ภายนอกก็มีการต่อสู้กันเป็นพรรคเป็นพวกจนเกิดปัญหา "คนมีชื่อคุมพวกเกิดวิวาทที่คำ
ฆ่าฟันกันเป็นอันมาก"³

สำหรับในหัวเมืองพระราชอาณาจักรของพระมหากษัตริย์ก็สั่นคลอนอย่างมาก
สะท้อนให้เห็นจากการออกกฎหมายจำกัดโทษทัณฑ์ใน พ.ศ. 2270 ในรัชกาลสมเด็จพระ
พระเจ้าท้ายสระซึ่งมีความว่า "ผู้ใดไปอยู่รักษาเมืองร้างเมืองครองเมืองเอกโทศรีจัตวา
ปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวง แลไปราชการพระราชสงครามก็ดี แลมิได้บอกสาระทุกข์ มิได้มี

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 272-287.

² "กฎ 36 ข้อ มาตรา 32" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 579.

³ พระราชกำหนดเกาเมাত্রา 49" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 682.

หนังสือให้หาแลมาเองนั้นมิชอบ จะให้ลงพระราชอาญาถึงสิ้นชีวิต¹ เจ้าเมืองในปลาย
อยุธยา มักจะก่อกบฏ เช่น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ²
เข้าใจว่าอำนาจของราชธานีในหัวเมืองภาคใต้คงเบาบางมาก ในระยะปลายอยุธยา
พ่อค้าเอกชนจีนที่เดินเรือค้าขายจากเมืองท่าสำคัญทางภาคใต้ คือ นครศรีธรรมราช
สงขลา ปัตตานี ไปยังจีน ดำเนินการค้าในเมืองจีนโดยมิได้อาศัยเป็นขุนนางแห่งกรุง
ศรีอยุธยา ดังที่พ่อค้าเอกชนจีนทั่วไปอ้างกัน³ แสดงว่าพ่อค้าเหล่านี้มิได้ทำการค้าภายใต้
การควบคุมและพระบารมีของพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา เข้าใจว่าพ่อค้าเหล่านี้คงมี
ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองสำคัญทั้งสาม

เป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้าเมืองของหัวเมืองสำคัญหลายเมืองมีความสัมพันธ์เป็น
พิเศษกับเจ้านายและขุนนางชั้นสูงในราชธานี เป็นต้นว่าเจ้าเมืองเพชรบุรีที่ร่วมกับขุนนาง
ส่วนกลางหลายคนกระทำการ เป็นปฏิปักษ์ต่อสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เจ้าเมืองปราจีน
บุรีและนครราชสีมาที่สนับสนุนกรมหมื่นเทพพิพิธ นอกจากนี้เจ้าเมืองพิษณุโลกก็ตั้งตัวเป็น
อิสระเมื่อจวนสิ้นกรุงศรีอยุธยา

ในบรรยากาศทางการเมืองดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นธรรมดาที่การปรับตัวของชน
ชั้นนำทางการเมืองยากจะดำเนินไปได้ด้วยดี เราจะพบว่าชนชั้นมูลนายไม่ประสบความสำเร็จ
ในการปรับระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป
การควบคุมสังคมประสบความสำเร็จ ความปั่นป่วนยุ่งเหยิงและไร้ระเบียบจึงตามมา

¹ "พระราชกำหนดเกล้า บพที่ 23" กฎหมายตราสามดวง หน้า 637.

² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาก) หน้า 493.

³ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." p. 61-64.

⁴ "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)" ประชุมพงศาวดาร
เล่ม 39, หน้า 277-288.

ความขัดแย้งระหว่างมูลนายกับไพร่และสภาพของไพร่ในปลายอยุธยา

ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ไพร่ส่วนใหญ่ยังคงถูกกำหนดให้อยู่ในระบบไพร่ โดยถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือน ทำให้ไพร่ประสบปัญหาในการทำมาหากิน ด้วยเหตุนี้จึงมีการปฏิเสธกฎเกณฑ์ของระบบไพร่ในหลายลักษณะ นอกจากนี้ความกดดันที่มาจากชนชั้นมูลนายในรูปต่าง ๆ ก็ทำให้ไพร่เดือดร้อนอย่างหนักจนไม่สามารถจะมีชีวิตอย่างปกติสุข สภาวะไร้ระเบียบจึงเกิดขึ้นในชนชั้นไพร่ เช่นเดียวกัน

เมื่อการค้าภายในขยายตัวเพื่อตอบสนองการขยายตัวของการค้าต่างประเทศ โดยที่การค้าของเอกชนเติบโตขึ้นเรื่อย ๆ นั้น ไพร่จะถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการค้า นั่นก็คือนอกจากจะผลิตเพื่อบริโภคและส่งส่วยแล้วไพร่ยังเริ่มผลิตเพื่อขาย เป็นต้นว่าปลูกข้าวเพิ่มขึ้น เก็บของป่ามากขึ้น ทั้งเพื่อขายแก่พ่อค้าเอกชนซึ่งจะรวบรวมสินค้าเหล่านี้ลงสำเภา หรือผลิตข้าวปลาอาหารสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ เพื่อขายแก่ชาวเมืองซึ่งมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นในปลายอยุธยา ขณะเดียวกันไพร่ก็เริ่มบริโภคสินค้าที่ไม่ได้ผลิตในครัวเรือนของตนมากขึ้นซึ่งรวมทั้งสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ เช่น ผ้า, เครื่องถ้วยชาม, เครื่องประดับ, เครื่องใช้ที่ทำด้วยโลหะ ฯลฯ การผลิตเพื่อยังชีพเริ่มหดตัวลง

การที่สภาพเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ทำให้ไพร่จำนวนหนึ่งกลายเป็น "คนมั่งมี" และสามารถปลดเปลื้องพันธะของระบบไพร่โดยอาศัยเงินตราที่ตนครอบครอง อย่างไรก็ตามน่าเชื่อว่าไพร่ที่ "ล้มละลาย" กลับมีจำนวนมากกว่าเนื่องจากไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ได้ นั่นคือสิ่งที่ไพร่ผลิตขึ้นเพื่อขายส่วนใหญ่ไม่ใช่สินค้าที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูง เป็นต้นว่า ข้าว หรือของป่า ทั้งยังเป็นสินค้าที่มีอุปทานค่อนข้างสูงอีกด้วย อาจกล่าวได้อย่างกว้าง ๆ ว่าไพร่ซึ่งมีเงินอยู่น้อยได้ถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตรา ซึ่งน่าจะทำให้ไพร่ส่วนใหญ่ยากจนลงกว่าเดิม

อีกด้านหนึ่ง เราจะพบว่าในทางปฏิบัติความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างไพร่กับคนกลุ่มอื่นในสังคมได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้ว นั่นคือมีความสัมพันธ์ทางการค้าเกิดขึ้น ตลาดก็ขยายตัวสำหรับสินค้าหลากหลายชนิดขึ้น แต่ปรากฏว่าชนชั้นนำยังคงพยายามรักษาความ

สัมพันธแบบ "ศักดิ์นา" คือระบบไพร่เอาไว้ตามเดิม ระยะเวลาในการเกณฑ์แรงงานมิได้ลดหย่อนลงและยังคงใช้ระบบ "เข้าเดือนออกเดือน" ซึ่งมีผลให้การทำงานส่วนตัวของไพร่ดำเนินไปโดยไม่ต่อเนื่อง พันธะของระบบไพร่เช่นนี้ไม่เอื้อให้ไพร่หลวงเพิ่มพูนผลิตเพื่อขายหรือพัฒนาเทคนิคการผลิตให้ก้าวหน้าขึ้นหรือประดิษฐ์คิดค้นสินค้าใหม่ ๆ ขึ้นมาสำหรับไพร่หลวงที่ย่อมเสียเงินแทนการเข้าเวรก็พบว่าตนต้องเสียเงินในอัตราที่สูงกว่าไพร่สามัญ¹ ซึ่งล้วนแต่ทำให้ไพร่หลวงเกิดความไม่พอใจ กล่าวได้ว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้ไพร่ต้องการอิสระมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ไพร่จึงหนีออกจากระบบด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่นหนีเข้าป่าเพื่อเก็บของป่ามาขาย หนีไปเป็นทาสหรือเป็นไพร่สม หรือหนีไปเข้าสังกัดมูลนายที่มีอำนาจและมีพอที่จะให้ความคุ้มครองแก่ตน² ซึ่งมูลนายทั่วไปก็พยายามจะเบียดบังไพร่ไว้เป็นของตนอยู่แล้ว เพราะการขยายตัวของการค้าทำให้ต้องการสินค้าและแรงงานเพิ่มขึ้น ระบบไพร่ซึ่งเป็นแกนหลักของการจัดตั้งสังคมในเวลานั้นจึงอยู่ในสภาพสั่นคลอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการปฏิเสชรระบบของไพร่ขยายตัวออกไปในอาณาบริเวณที่กว้างขวาง ดังปรากฏว่าใน พ.ศ. 2285 สมเด็จพระเจ้าบรมโกศต้องโปรดฯ ให้ขุนนางออกไปเกลี้ยกล่อมเลวชักกับไพร่หัวเมืองวิเศษชัยชาญ เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสิงคบุรี เมืองสมี เมืองชัยนาท เมืองมโนรมย์ เมืองอุทัย และเมืองนครสวรรค์ให้กลับเข้ามาสู่ระบบไพร่³

อนึ่ง ปัญหาต่าง ๆ ของไพร่ที่ทำให้ไพร่หนีจากระบบดังกล่าวมานี้เป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเองก็ทรงยอมรับและทรงตระหนักเป็นอย่างดีจึงได้ทรงเกลี้ยกล่อมว่า ถ้าไพร่ทั้งหลายกลับสู่ระบบจะทรงลดระยะเวลาเกณฑ์แรงงานลงจาก 6 เดือนเหลือ 4 เดือนต่อปี ดังความในพระราชกำหนดว่า "ต่อเมื่อใดไพร่ห้องหม่มั้งคั้งขึ้นทุกหม่มทุกกรมแล้ว จึงให้

¹"พระราชกำหนดเกล้า บทที่ 48" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 679-682.

²เรื่องเดียวกัน.

³พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, หน้า 615.

เป็นสามัคคี จะให้ทำราชการเดือนหนึ่ง จะให้หยุดทำกินสองเดือน"¹ อย่างไรก็ตามการลดระยะเวลาเกณฑ์แรงงานมิได้เกิดขึ้นจนกระทั่งถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

นอกเหนือจากการเผชิญชะตากรรมในระบบเศรษฐกิจเงินตราที่เริ่มพัฒนาขึ้นดังกล่าวมาแล้ว ไพร่ยังพบกับความบีบคั้นหนักหน่วงจากมูลนายในปลายอยุธยาซึ่งพยายามสร้างความมั่งคั่งร่ำรวยในทุกวิถีทาง ดังปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ทรงตราพระราชกำหนดบพระไอยการข้าแล้วซ้ำอีกเกี่ยวกับปัญหาที่มูลนาย "ชมเหงเอาทรัพย์สินสิ่งของเงินทองราษฎรทิ้งปรวงให้ไ้ความยากแค้นเคือง"²

...เบียดเบียนอะนาประชาราษฎร ชมเหงฉ้อประบัตินเอาพัศตุของเงินมาใช้คาสินบนแลเลี้ยงบตรกรรยา มิไ้คงตัวแกบอุปละอายุแกบอุป อะนาประชาราษฎรไพร่พลเมืองจึงไ้ความยากแค้นเคืองครอน ไปร่ทองหมุแลไพร่บานพลเมืองจึงรวงโรย...³

"ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมืองได้เป็นใจเจบรอนค่วยราชการ เหนแเกอามีศสินบนนั้น อ้ายผู้ร้ายจึงไ้ใจกำเริบทำร้ายแกอะนาประชาราษฎรไพร่พลเมืองลูกค้ำพานิชมากชุมขึ้น"⁴
 "แลบัดนี้ผู้ร้ายซึ่งปล้นสคมก็กำเริบมากชุมขึ้นอีกนั้น เหตุค่วยกรมพระนครบาลเค่เดือนคลาทำให้อ้ายผู้ร้ายหนีไปไ้คบบาง แลเอาออกใช้สรอยทำนาเลี้ยงกระบือเลี้ยงช้าง เหนแเกอามีศสินบนปล่อยเสียบ้าง"⁵ "แลข้าเจ้าต่างกรมถือหนังสือมิตตราในกรมออกไปหัวเมืองกรรโชกเอาพัศตุเงินทอง"⁶ บ้าง

¹"พระราชกำหนดเกา บทที่ 48" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 682.

²"พระราชกำหนดเกา บทที่ 23" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 639.

³"พระราชกำหนดเกา บทที่ 50" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 683.

⁴"พระราชกำหนดเกา บทที่ 12" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 614.

⁵"พระราชกำหนดเกา บทที่ 11" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 613.

⁶"พระราชกำหนดเกา บทที่ 50" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 689.

นอกจากปัญหาที่เกิดจากการกระทำของมูลนายที่มุ่งแต่ "จเอาแต่เงินเป็นอนาประโยชน์เอง"¹ แล้ว กฎหมายในปลายอยุธยายังสะท้อนปัญหาเกี่ยวกับโจรผู้ร้าย ปัญหาที่มีความรุนแรงมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ดังมีข้อความในพระราชกำหนดในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่า "เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศเสวยราชสมบัติ ครั้งนั้นเกิดโจรผู้ร้ายปล้นสดมในกรุงนอกกรุงชุมขึ้น ทุกแห่งทุกตำบล...แต่บัดนี้ผู้ร้ายซึ่งปล้นสดมกำเริบมากชุมขึ้นอีก"² การเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้นนี้ค่านหนึ่งเป็นเพราะมูลนายเข้ากับโจรหรือถึงกับ "เลี้ยงโจร" ดังตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น นอกจากนี้ในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจเงินตราขยายตัว คนในสังคมครอบครองเงินตราทรัพย์สินเพิ่มขึ้น มีการเดินทางค้าขายทางบกทางเรือคับคั่งขึ้นโดยที่กลไกในการควบคุมสังคมหรือกลไกในการรักษาความมั่นคงปลอดภัยของรัฐไม่สามารถพัฒนาให้ทันกับความเติบโตของสังคมได้ ก็ทำให้โจรผู้ร้ายมีโอกากระทำการงายตายและกว้างขวางขึ้น

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า สังคมในปลายอยุธยามีความปั่นป่วนอย่างสูงในทุกระดับ มีความขัดแย้งในหมู่มูลนายระดับสูงในราชสำนัก มีการใช้อำนาจเบียดเบียนราษฎรทุกวิถีทางเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์สินเงินทอง ตลอดจนมีการซื้อขายตำแหน่งอย่างกว้างขวางในหมู่มูลนายระดับต่าง ๆ ทั้งในราชธานีและหัวเมือง ขณะเดียวกัน "อายุผู้ร้ายปล้นสดมคือซึ่งสมณชีพราหมณ์อนุาประชาราษฎรทุกตำบลมาชุมขึ้น" สังคมมีความปั่นป่วนและขัดแย้งรุนแรงถึงขั้นที่ "คนมีชื่อคุณพวกรู้จักวิวาทตีฆ่าฟันกันเป็นอันมาก...ทำจุลาจลในแผ่นดิน"³ อยู่ทั่วไป และแม้แต่ "กฎหมายก็พินเพื่อนไป" เนื่องจากบรรดาเจ้านายพากันมีหมายรับสั่งขัดขวางเหนือพระราชโองการ⁴ ผู้แต่งหนังสือ "ประคนธรรม" ได้ "วิพากษ์วิจารณ์" สภาพการละเมิดระเบียบแบบแผนของสังคมในปลายอยุธยาไว้โดยละเอียดในหนังสือที่ท่านแต่งขึ้น

¹"พระราชกำหนดเกล้า บทที่ 4", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 599.

²"พระราชกำหนดเกล้า บทที่ 11", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 610.

³"พระราชกำหนดเกล้า บทที่ 50", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 685.

คงจะขอยกข้อความตอนหนึ่งเป็นตัวอย่าง ดังนี้

...คนที่ 8 พ้าผ่าแตกแตนทั้งแผ่นดิน แร้งการอกินว่า ไม่รู้เห็น คลื่นได้แก้มุคคลอันมิ
ใดเห็นธรรมผิดแลชอบ อันอุปไปควยกลียุค เขาเอาทุกขมาแปนสุข เอาสุขมาแปน
ทุกข์ กลับกลายเกิดเสียดสอดนอกระบัด... บางก็แตกไปแปนโจรฉวยราย ชูวามานชูว
เมืองฉิบหายกระจัดกระจายไปมากนุก เปนกรรมของสัตว์ทั้งหลาย คุจวายุ้นำไม่มี
หลัก จึงไม่มีที่พึ่งที่พำนัก จะพึ่งทานผู้มีศุททานก็ยิ่งกฤไวใหญ่ ประคักๆ จะพึ่งทานผู้มี
ศักคิทานก็ยิ่งเอาออกมาปุกเอาอีก จะพึ่งทานผู้มีปิกทานก็ยิ่งฉีกเอาเนื้อกิน... คุจไฟ
มาไหมทั้งแผ่นดิน ผุงสัตว์คืนระรัวทั่วไปทั้งพิภพ... ไม่พบที่ทานจะเมตตาทาอาณาราชกร
ทั้งหลาย ใดความยากลำบากกายไปทั่วหน้า อันวายุรแต่คาชวย มิเชาบาญชีผีตายนี้
อยววา ใครใดใครแยง คุจแรงแลกา เหตุบมิรักษาที่จะมารองฟอง เขาฉอดุระบัด
กิน สิ้นเงินสิ้นทอง ครั้นวจะรองฟองก็จะเสียดของชำไป เขาดวงกินสิ้นบน กุหนีชาย
คนเอามาให้ เนื้ออุยรอยความก็ไม่ใด คนทูกำไรก็สิ้นเชิง

อนึ่ง จะเรียกลสยสาอากร ทั้งสมพิศรชนอนุโจราย ฉอเอาสดสค ไม่กุดัวกำหนด
กฎหมาย ใครรองใครรองรองการมุกลา ทารณุนววย อันวาคนยาก ครั้นวจะเป็น
ปาก กัดวจะยากลำบากกาย สู้เสียดสูญหาย กัดวถอยเกลียดคุความ... ทั้งนุกเมืองใน
เมือง ฉิบหายตายเบียดองทุกทุกบุรี เกิดเชิญเปนหนักหนาทั่วทั้งธรณี บมิมิที่จะเอาตัว
ไปปุกเหนือปากไต ลาวกาชวาวไร ทั้งมอญแลไทยชวาทเล เปนมานรางมานเซ
ทุกหมทุกกรรมสวยวัดสัดว กลับกลายแปนปาสัญไปแปนลม...¹

เราอาจสรุปสภาพความเป็นไปในปลายอยุธยาด้วยวรรณกรรมของพระพิมลธรรม
ซึ่งได้ผ่านวันวารนั้นมาด้วยตนเอง ดังนี้

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ "ประคนธรรม" ประชุมสุภานิตฉบับหอสมุดแห่งชาติ , หน้า 229-231.

... ในครั้งนั้นชาวเมืองและชาวชนบทชาวคามนิคมทั้งหลายมีเสนาบดีและอำมาตย์เป็น
คนก็ตั้งอยู่ในอสังขระธรรม มีสันทานเต็มไปช่วยการทุจริตขมเหงเบียดเบียนซึ่งกันและ
กัน และย้ายชาวชนบทนิคมให้โคความเคียดกรอน ชนชาวพระนครทั้งปวงเหล่านั้นมี
ความทุกข์มาก มีโรคอุบัตินตรายมาก และมากไปช่วยความโหม่นสลับแคนใจ...
แสดงให้เห็นว่ามหานครจะพินาศ...¹

ความคิดทางศาสนาในระยะปลายอยุธยา

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมในปลายอยุธยาที่มีผลกระทบต่อโครง
สร้างชนชั้นและวิถีชีวิตของคนในระดับต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้นส่งผลไปถึงความคิดทาง
ศาสนาอย่างลึกซึ้ง คำนึงหนึ่งคนที่เปลี่ยนตัวเองไปเป็น "กระฎุมพี" มากขึ้นนั้นจะมีความคิด
ความเชื่อที่ผูกพันอยู่กับสภาพแวดล้อมในโลกนี้มากขึ้น เชื่อในสติปัญญาความสามารถของ
มนุษย์มากขึ้น การให้เหตุผลในเรื่องต่าง ๆ ก็เปลี่ยนแปลงไปจากเหตุผลที่มีรากฐานอยู่
บนความจริงปรมาัตต์ (absolute truth) มาเป็นเหตุผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริงตาม
ประสบการณ์มากขึ้น² ลักษณะเหล่านี้แม้จะยังเห็นไม่ชัดแต่ก็กล่าวได้ว่าเริ่มปรากฏขึ้นแล้ว

¹ พระพิมลธรรม, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธและคำแปล พิมพ์แจกใน
งานฉลองศพท่านเลื่อน ตจ. ภรรยาพระยามนตรีสุริยวงษ์ (ขึ้น บุนนาค) (กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์ไทย, 2459) หน้า 23-24. ข้อความตอนนี้เข้าใจว่าเป็นส่วนหนึ่งของ สังคี-
ติยวงศ์ แต่มีรายละเอียดในคำแปลต่างกันอยู่เล็กน้อย ดู สังคีติยวงศ์ พงศาวดารเรื่อง
สังคายนาพระปรียัติธรรม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศิวนคร, 2521) หน้า 402-403.

² ลักษณะของคนที่มีความเป็น "กระฎุมพี" เหล่านี้ผู้เขียนได้จากการฟังและอ่าน
ผลงานของ - นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งวิเคราะห์พัฒนาการของกระฎุมพีสมัยรัตนโกสินทร์
ไว้ในบทความหลายเรื่องของท่านได้แก่ "โลกของนางนพมาศ" วารสารธรรมศาสตร์
9 : 1 (กรกฎาคม - กันยายน 2522) 2-30, "สุนทรภู่ : มหากวีกระฎุมพี" เอกสาร
ประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524
และ วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดี
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525).

ตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นก็คือการนำเอา "ความรู้" แบบใหม่ทั้งที่พัฒนาขึ้นในสังคมและที่รับจากภายนอกมาใช้ในการเอาชนะธรรมชาติเพื่อประโยชน์ของมนุษย์ เป็นต้นว่าการชลประทานโดยวิธีชลประทานในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เนื่องจากสายน้ำทางตลิ่งพังจนจะซัดพระวิหารอยู่แล้วจึงจำเป็นต้องเคลื่อนย้ายองค์พระออกไป ในการนี้วังหน้าทรงเห็นว่าองค์พระซึ่งเป็นอิฐถือปูนนั้นใหญ่โตมาก ถึงจะปั้นออกเป็น 3 ท่อน เอาไปทีละท่อนก็ยังเอาไปไม่ได้ หากขึ้นชักลากไปเกิดองค์พระเป็นอันตรายก็จะมีค่าปรับว่าทมาถึงพระเจ้าอยู่หัว แต่พระยาราชสงครามได้รับอาสาที่จะเคลื่อนย้ายองค์พระทั้งองค์ไปยังที่ปลอดภัย "ถ้าแลเป็นอันตรายขอถวายชีวิต"¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ล้วนบันทึกวิธีการชลประทานโดยละเอียด แสดงให้เห็นว่าราชสำนักให้ความสำคัญไม่น้อยแก่ความรู้ซึ่งเราเรียกกันในปัจจุบันว่า กลศาสตร์ ซึ่งพัฒนาขึ้นจนสามารถเคลื่อนย้ายองค์พระขนาดใหญ่เช่นนั้นได้ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระแม้จะ "ยังไม่วางพระทัย" ให้ชลประทานในตอนนี้ แต่ในที่สุดก็ทรงยินยอมให้พระยาราชสงครามกระทำกร พระยาราชสงครามนี้เห็นได้ชัดว่าเป็นผู้มีความรู้ทางเทคนิควิทยาส่งถึงในเวลานั้น เพราะเป็นผู้อำนวยการขุดคลองขนาดใหญ่ถึง 2 คลอง คือ คลองโลกขาม และคลองมหาชัย ทั้งนี้โดยท่านได้ "ให้ฝรั่งสองกลองสกัดทางให้ทรง"² เป็นการใช้เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตกมาช่วยให้การขุดคลองมีประสิทธิภาพขึ้น สิ่งที่น่าสนใจก็คือท่านรับอาสาขุดคลองพระ ทั้ง ๆ ที่ผู้มีอำนาจและอิทธิพลสูงยิ่งในเวลานั้นคือสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลทรงคัดค้าน และพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ทรงวางพระทัยว่าความรู้ที่มีอยู่ในเวลานั้นจะช่วยให้กรทำการสำเร็จได้โดยท่านยอมเอาชีวิตเป็นเดิมพัน แสดงให้เห็นถึง ความเชื่อมั่นในพลังความสามารถของมนุษย์ และเชื่อมั่นอย่างสูงใน ความรู้ที่ตนมีอยู่

นอกจากเรื่องชลประทานโดยวิธีชลประทานและเรื่องขุดคลองแล้ว พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยายังสะท้อนให้เห็นความสนใจด้าน เทคนิควิทยา โดยบรรยายถึงการ

¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, หน้า 598.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 581, 595.

"ชุดสระเป็นครอบพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ แล้วก่ออ่างแก้วริมสระ แล้วก็ก่ออ่างแก้วริม
 น้ำ ท้าระหัดสน้ำฝั่งทอ ให้นำเดินเข้าไปผูกขึ้นอ่างแก้วที่สองริมพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์
 และกลับเอาที่ท้ายสนมบนที่ข้างหน้า"¹ งานทางค่านสถาปัตยกรรมในปลายอยุธยา ก็
 สะท้อนความเจริญทางค่านเทคนิควิทยาเช่นกัน ดังปรากฏว่า "งานสถาปัตยกรรมที่เน้นให้
 เห็นลักษณะพิเศษซึ่งชาวไทยสามารถคิดขึ้นใช้ได้สำเร็จส่วนใหญ่จะเป็นงานซึ่งเริ่มมีขึ้นใน
 สมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งงานสถาปัตยกรรมมีความเจริญสูงสุด"² แม้แต่สมุดซึ่งเป็นเครื่องมือ
 มือในการสื่อสารควายลายลักษณะอักษรและเป็นสิ่งที่ใช้เพื่อสั่งสมความรู้ก็มีคุณภาพดีขึ้นใน
 ปลายอยุธยา เพราะใครรับเอาเทคนิควิทยาของจีนเข้ามาใช้ ดังมีความในจดหมายเหตุ
 สมัยอยุธยาฉบับหนึ่งระบุว่าหลวงโชฎีกขุนนางจีนนอกราชการได้ทำสมุดแบบใหม่ถวายพร้อม
 ทั้งอธิบายเทคนิคการทำว่า "พระสมุดขาวอย่างนี้บอกควายฝุ่นสามครั้งจึงลงน้ำกันเชื่อม
 อีกสามครั้ง แม่นว่าต้องนำมิโคลบเลือนเลย"³

อย่างไรก็ตามพัฒนาการของความรู้และความคิดแบบใหม่มิได้ดำเนินไปโดย
 ราบรื่นนัก ทั้งนี้เพราะสังคมในปลายอยุธยาหาได้สงบสุข แต่เป็นสังคมที่ปั่นป่วนจนเกิด
 "จุลาจล" ขึ้นเนือง ๆ ความรู้ความคิดแบบใหม่ซึ่งเกิดขึ้นในคนจำนวนน้อยจึงยากจะ
 พัฒนาไปได้ ขณะเดียวกันอิทธิพลของความคิดความเชื่อเดิมซึ่งยอมรับในอำนาจเหนือ
 ธรรมชาติอันสั่งสมถ่ายทอดมานานแสนนานในสังคมก็มีใช้สิ่งที่จะเสื่อมสลายไปโดยง่ายตาย
 สังคมปลายอยุธยาแม้จะเปลี่ยนแปลงไปแต่คนส่วนใหญ่ยังคงใช้ชีวิตอยู่กับความผันผวนของ
 ธรรมชาติและไม่สามารถจะควบคุมธรรมชาติได้มากนัก ความคิดความเชื่อในอำนาจ
 เหนือธรรมชาติ ยังคงมีอยู่อย่างมั่นคง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสังคมเต็มไปด้วยการขู่

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39, หน้า 220.

² โชติ กัลยาณมิตร, "รูปสัญลักษณ์ทางวัตถุในพุทธศาสนา", วารสารมหาวิทยาลัย
 ศิลปากร 3 : 1 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2522) : 13.

³ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1, หน้า 104.

กรรโชก การปล้นสะดม และมีความปั่นป่วนอย่างสูง ทำให้ผู้คนไม่ได้รับความคุ้มครองจากระบบทางสังคม การหันเข้าพึ่งอำนาจเหนือธรรมชาติจึงเป็นทางออกสำหรับคนเหล่านั้นเป็นธรรมดา ด้วยเหตุผลที่กล่าวมานี้ ประกอบกับมีความขัดแย้งในชนชั้นนำสูงอันทำให้ราชสำนักไม่อยู่ในฐานะที่จะควบคุมความคิดทางศาสนาได้ ทำให้สังคมปลายอยุธยาประกอบไปด้วยความคิดทางศาสนาที่แตกต่างหลากหลายขาดเอกภาพ พุทธศาสนามีอิทธิพลในหมู่มนุษย์ทุกระดับ หากแต่พุทธศาสนาที่แต่ละคนนับถือหาได้เหมือนกันไม่ แต่จะแตกต่างกันไปตามพื้นฐานความคิดของแต่ละคน ซึ่งอาจแบ่งได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 2 แบบ คือพุทธศาสนาที่เน้นบุญอุทิศชีวิตยก และพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม นอกจากนี้ศาสนาพราหมณ์ก็มีอิทธิพลอย่างสูงในราชสำนัก และลัทธินับถือผีสงเวทคาที่เน้นอำนาจเหนือธรรมชาติหรืออิทธิปาฏิหาริย์ก็มีอิทธิพลอยู่โดยทั่วไป

อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ในราชสำนักอยุธยาปรากฏชัดเจนในพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ เช่น พระราชนิพนธ์บรมราชาภิเษก พระราชนิพนธ์ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระราชพิธีโสกันต์ งานพระบรมศพ ฯลฯ ความคิดที่อยู่เบื้องหลังการประกอบพระราชนิพนธ์ตลอดจนบรรยากาศของพระราชนิพนธ์จะมีผลออกนัยภาพมากที่สุดที่เดียว เพราะช่วยเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ให้เป็นรูปธรรมขึ้น

สำหรับการนับถือผีสงเวทคาหรือความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติหรืออิทธิปาฏิหาริย์นั้นสะท้อนให้เห็นชัดเจนในโองการแข่งน้ำ โองการค้ำน้ำในพระไอยการพิธีจนค้ำน้ำลุยเพลิง และวรรณกรรมอื่น ๆ¹ ในปลายอยุธยาความเชื่อเช่นนี้ปรากฏชัดเจนใน "เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา" ซึ่งบรรยายวาระสุดท้ายของกรุงศรีอยุธยาที่กำลังจะมาถึงว่า

¹สุเนตร ชุตินทรานนท์, "ลิลิตโองการแข่งน้ำและพระราชนิพนธ์ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา", วารสารธรรมศาสตร์ 9 : 1 (กรกฎาคม - กันยายน 2522) : 40-43.

...ผีป่าก็จะวิ่งเข้าสิงเมือง
พระเสื้อเมืองจะเอาตัวหนี
พระธรณีจะถืออกไข

ผีเมืองนั้นจะออกุไปอยู่ไพร
พระกาลกู่สี่จะเข้ามาเป็นไล่
อกพระกาลจะไหมอยู่เกือบกรม...¹

"คำให้การชาวกรุงเก่า" ก็สะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเวทมนตร์วิद्याคม การเหาะ
เหินเดินอากาศในหลายที่ เช่น "ขุนแผนเป็นภูรูเวทมนตร์เชี่ยวชาญ... ได้คาบวิเศษและ
ม้าวิเศษ"² "พระนารายณ์นี้ไค้ทรงศึกษาวิद्याคมในสำนักพระอาจารย์พรหมๆนี้มีอายุมาก
เป็นผู้เฒ่า... ชำนาญในทางเวทมนตร์ มีอำนาจภาพเหาะเหินเดินอากาศได้ เพราะฉะนั้น
พระนารายณ์จึงมีบุญญาภินิหารและอิทธิฤทธิ์มาก"³ "พระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช
นิหารและอิทธิฤทธิ์ชำนาญในทางเวทมนตร์กายสิทธิ์มาก เวลากลางคืนก็ทรงกำบังพระกาย
เสด็จประพาสฟังกิจสุขทุกข์ของราษฎร... ทรงชุบเลี้ยงคนที่มีเวทมนตร์ให้เป็นมหาดเล็ก
ใกล้ชิดพระองค์"⁴

ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติคงมีอิทธิพลมากในหมู่ไพร่ เมื่อ "ญาณ
ประเชียรเรียนศาสตราคมและคิดเป็นขบถ" จึงมีชายฉกรรจ์จากบริเวณที่อยู่ระหว่างอยุธยา
และลพบุรี เข้าเป็นสมัครพรรคพวกถึง 3,000 คน และเมื่อธรรมเดียร "สำแดงตัวเป็น
ผู้วิเศษ" "ไปเรียนความภูลโกหก" ก็ทำให้ "คนในแวนแคว้นแดนประลัดนั้นจงรัก
ภักดีแล้วเข้าออกหนุน" "ชาวคามนิคมทั้งหลายไค้ยินคังนั้น ก็เชื่อฟัง" แม้ข้าราชการก็หัน
ไปเข้ากับฝ่ายกบฏเป็นจำนวนไม่น้อย⁵ และเมื่อเกิดศึกชิงราชสมบัติหลังจากสิ้นแผ่นดิน

¹ "เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 37

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 128.

² "คำให้การชาวกรุงเก่า...", หน้า 64.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

⁵ ภู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "กบฏไพร่สมัยอยุธยา กับแนวความคิดผู้มีบุญ-พระศรีอาริย์-
พระมาลัย", วารสารธรรมศาสตร์ 9 : 1 (กรกฎาคม-กันยายน 2522) : 58, 66 63.

สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า "ขุนชำนาญทหารใหญ่, แต่งตัวกับทหารร่วมใจเจ็ดคนนั้น, ใส่เครื่องตะกรุดลูกประคำ...ถือคานสองมือ"¹

จะเห็นได้ว่าความเชื่อในเรื่องผีसाงเทวดามีอยู่อย่างหนาแน่นมากทั้งในระดับมุนายและไพร่ กระนั้นก็ตามความสงสัยในอำนาจเหนือธรรมชาติก็เริ่มปรากฏขึ้นแล้ว ในกฎหมายเกี่ยวกับการพิจารณาพิพากษาคดีซึ่งตราขึ้นใช้ใน พ.ศ. 2224 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ทรงมีพระบรมราชโองการว่า "อย่าให้กระดากการฝ่ายโจทก์ฯเลยสบบคสาบานเลข"² แสดงให้เห็นว่าความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติที่จะให้คุณหรือให้โทษแก่ผู้สบบคแลคนคลายลง

เท่าที่กล่าวมานี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่าแต่ละ "ศาสนา" ที่กล่าวมานี้แยกตัวกันอยู่อย่างอิสระ แต่อันที่จริงมีการผสมผสานความคิดความเชื่อที่มาจากแหล่งต่าง ๆ จนยากที่จะแยกแยะออกเป็นพรหมณ์ พุทธ หรือผีसाงเทวดาอย่างโดด ๆ อย่างไรก็ตาม เห็นได้ชัดพอสมควรว่าในสถานการณ์ใดหรือในกรณีใดความคิดหรือระเบียบพิธีการของศาสนาใดมีความสำคัญหรือเด่นเป็นพิเศษ เป็นค้นว่าในพระราชพิธีเกี่ยวกับกษัตริย์นั้น ศาสนาพรหมณ์จะมีบทบาทสูงมาก ในเรื่องของการสาบานผีसाงเทวดาจะได้รับการอัญเชิญมาเป็นพยานและให้คุณให้โทษอยู่เสมอ ส่วนในด้านจริยธรรมทางสังคม พุทธศาสนาจะมีอิทธิพลอย่างเด่นชัด

พุทธศาสนาในระยะปลายอยุธยา

เป็นที่ทราบกันดีว่า พุทธศาสนามีอิทธิพลสูงในความคิดความเชื่อตลอดจนการประพฤติปฏิบัติของคนทุกระดับตลอดสมัยอยุธยา แต่กระนั้นภาพของพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาก็ยังพราเลือนอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสภาพของความรู้และความคิดทางศาสนาของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม ความเข้าใจในเรื่องนี้นอกจากจะมีความสำคัญในตัวเองแล้ว

¹พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, หน้า 605.

²"กฎ 36 ข้อ บทที่ 10" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 573.

ยังเป็นพื้นฐานให้เข้าใจพุทธศาสนาในสมัยธนบุรีและระยะแรกทั้งกรุงรัตนโกสินทร์ชัดเจนขึ้นอีกด้วย

นอกจากคนต่างชาติ เช่น ฝรั่งเศส มัวร์ และส่วนหนึ่งของคนจีนซึ่งรวมเป็นคนจำนวนไม่มากนักแล้ว กล่าวได้ว่าผู้คนในราชอาณาจักรอยุธยาเวลานับถือพุทธศาสนาอย่างไรก็ตาม "พุทธศาสนา" ที่แต่ละคนนับถือจะแตกต่างกันไปตามพื้นฐานความคิดของแต่ละคน สำหรับคนในราชสำนัก ขนชั้นมุลนายทั่วไป และพระสงฆ์ที่วชนาน ๆ และให้ความเอาใจใส่ต่อการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มีความรู้ทางหนังสือมากนั้น พุทธศาสนาที่นับถือจะผูกพันอยู่กับคัมภีร์บาลี ขณะเดียวกันการได้อ่านวรรณกรรมหรือตำหรับตำราที่แปลจากภาษาต่างชาติอื่น ๆ โดยเฉพาะจากภาษาสันสกฤตและโคของเกี่ยวกับพระราชพิธีแบบพราหมณ์อยู่เสมอ ทำให้อิทธิพลของความคิดในศาสนาพราหมณ์ที่เชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติของเทพเจ้าแทรกซึมเข้ามาผสมผสานกลมกลืนกับพุทธศาสนาของคนกลุ่มนี้มาก

สำหรับไพร่ ข้าราชการชั้นผู้น้อย ตลอดจนพระสงฆ์ที่มีชีวิตใกล้ชิดกับชาวบ้านซึ่งมีความรู้ทางหนังสือไม่มากหรือไม่มีเลยนั้น พุทธศาสนาที่นับถือจะผูกพันอยู่กับคำสอนที่ถ่ายทอดด้วยปาก เช่น การเทศน์และสวด หรือที่ถ่ายทอดโดยภาพเขียน ภาพแกะสลักหรือโดยปฏิมากรรมซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งคำสอนของพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปปางมารวิชัย ปางสมาธิ ปางประทานอภัย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการเอาชนะกิเลส การบำเพ็ญสมาธิ และการให้อภัยตามลำดับ ตลอดจนผูกพันอยู่กับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของสังคมที่สั่งสมกันมา

ระหว่างคนที่มีชีวิตอยู่ในเมืองกับคนที่มีชีวิตอยู่ในหมู่บ้าน ประสบการณ์ทางศาสนาก็แตกต่างกันมาก คนในราชธานีมีโอกาสได้รับการถ่ายทอดความคิดความรู้จากปัญญาชนในวัดไม่ว่าจะเป็นพระสงฆ์หรือบัณฑิตยบุคคลมากกว่าคนในหัวเมืองหรือหมู่บ้านมีโอกาสพบเห็นและรับรู้กิจกรรมทางศาสนาของชนชั้นสูงอยู่เสมอ พื้นฐานความคิดของคนที่มีขอบข่ายชีวิตกว้างขวางในเมืองก็เชื่อให้สามารถเรียนรู้อาจารย์ที่ชั้นสูงกว่า และศูนย์กลางการศึกษาของสงฆ์ก็อยู่ในราชธานี

การจ้คองค์กรคณะสงฆ์เป็นมูลเหตุสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำในปลายอยุธยา
 ที่จะสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนาที่เป็นระบบและมีเอกภาพเพื่อเป็นหลักค้ำของสังคม
 กล่าวคือ ในปลายอยุธยาบ้ังไม่มีการรวมศูนย์อำนาจในระบบการปกครองคณะสงฆ์ หากแต่
 แบ่งแยกอำนาจออกเป็น 3 ฝ่าย ได้แก่ "คณะกลางอรัญวาสี" มีพระพุททอาจารย์ วัดโบสถ์-
 ราชเคหะเป็นเจ้าคณะ มีพระราชคณะอรัญวาสีในราชธานี 7 รูปอยู่โต้งคัมบััญชา ทำ
 หน้าที่ปกครองดูแลพระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสณาทั้ราชอาณาจักร รวมทั้งพระสงฆ์ต่างชาติทุก
 นิกาย¹ เจ้าคณะกลางอรัญวาสีในสมัยอยุธยาคือพระพุททอาจารย์มีอำนาจทางสมณกิจสูง
 มาก "โต้งเป็นอธิบดีสี่ทิศาคในสมณะกิจจานุกิจ โต้งกล่าวโต้งคัมบััญชาพระสงฆ์ฝ่ายสมณะ
 วิปัสณาทุกตำบลทั้งสิ้น"² ต่างกับในต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีร่องรอยให้เห็นว่าพระพุททอาจารย์
 มิได้มีอำนาจบ้ังคัมบััญชาพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีแต่อย่างใด³ คณะอรัญวาสีถูกยุบไปตั้งแต่

¹ "คำให้การขุนหลวงวัดประคู้ทรงธรรม", แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสาร
โบราณคดี 4 : 2 (1 พฤษภาคม 2513) : 70.

² เรื่องเดียวกัน.

³ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าที่คงตำแหน่งพระพุทท-
 อาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ไว้ในต้นรัตนโกสินทร์ก็เนื่องด้วยมีหน้าที่ตามเสด็จพระราชดำเนินเพื่อ
 ถวายพระพรไชยและพระปริต. ดู "ตำนานคณะสงฆ์" ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนาน
ทางพระพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2514) หน้า 193 ปรากฏ
 ว่าในรัชกาลที่ 1 พระพุททอาจารย์ (อยู่) ได้สมคบกับพระธรรมธการาชมุนี (ชื่น) อัครสมเด็จ
 พระสังฆราชในปลายสมัยธนบุรี ทำการโต้แย้งสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เรื่องอุปจาร
 (บริเวณรอบ ๆ) ของวัดนาคกับวัดกลางวาอยู่ใกล้กันทำสังฆกรรมไม่ได้ จึงถูกถอดจาก
 สมณศักดิ์ ส่วนพระพุททอาจารย์องค์ต่อมาคือพระพุททอาจารย์ (เป้า) รัชกาลที่ 1 โปรดฯ
 ให้ขึ้นไปอยู่วัดธรรมวาต กรุงเก่า และพระพุททอาจารย์ (คุ่ม) ในรัชกาลที่ 2 ก็ไปอยู่วัด
 ศาลาปูน กรุงเก่าเช่นกัน หากโต้งอยู่ในราชธานีไม่ ดู พระครูวิจิตรการโกศล (สงัด
 ญาณเพ็ญ) สมณศักดิ์พระพุททอาจารย์ สมเด็จพระพุททอาจารย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
 (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, 2521) หน้า 1-3.

แรก¹ "คณะคามวาสีฝ่ายชาย" (คณะเหนือ) มีสมเด็จพระอริยวงศ์สังฆราชาธิบดีวัดหน้าพระธาตุ เป็นเจ้าคณะ และประกอบด้วยพระราชาคณะอื่น ๆ อีก 17 รูป วัดในหัวเมืองฝ่ายเหนือรวม 49 เมืองขึ้นต่อคณะนี้ "คณะคามวาสีฝ่ายขวา" (คณะใต้) มีพระวันรัตน์ ซึ่งสถิตอยู่วัดป่าแก้วเป็นเจ้าคณะ ประกอบด้วยพระราชาคณะอื่น ๆ อีก 17 รูปเช่นกัน วัดในหัวเมืองบึงกุ่ม 47 เมืองขึ้นต่อคณะนี้² ในเมื่อไม่มีการรวมศูนย์อำนาจการปกครองคณะสงฆ์และองค์กรคณะสงฆ์มิได้เป็นหนึ่งเดียวเช่นนี้ ย่อมทำให้การประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของสงฆ์แต่ละฝ่ายค่อนข้างเป็นอิสระจากกัน และแต่ละฝ่ายคงจะพัฒนาความรู้ความคิดและหลักปฏิบัติไปตามแนวทางของตน

* การที่อำนาจของทางราชอาณาจักรครอบคลุมถึงพระสงฆ์เพียงเบาบางในปลายอยุธยา อีกทั้งความขัดแย้งทางการเมืองมีอยู่อย่างสูง ก็มีผลให้ชนชั้นนำไม่อยู่ในฐานะที่จะสถาปนาระบบความคิดทางพุทธศาสนาที่มีเอกภาพมากขึ้นเช่นกัน ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาเมื่อโปรดฯ ให้ทำตำราบรมราชูทิศแก่วัดในหัวเมืองนครศรีธรรมราช และพัทลุง ตลอดจนเมืองที่ขึ้นต่อเมืองทั้งสองเสียใหม่นั้น ทรงมีพระบรมราชโองการห้ามมิให้เจ้าเมืองปลัดเมือง และกรมการบังคับกิจกรรมทางความแพ่ง อาชญา ธรรมาธิกรณ์ ที่เกิดในบริเวณพื้นที่ 4 วารอบ ๆ วัด ให้วัดบังคับกันเอง³ แสดงว่าวัดมีอำนาจเหนือเขตวัดอย่างแท้จริง ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระราชกำหนดเกา พ.ศ. 2297 แสดงว่าขุนนางกรม

¹ อัจฉรา กาญจนินัย การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2394) วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523 หน้า 107.

² "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3 : 2 (1 พฤษภาคม 2513) : 70-71.

³ ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยา ภาค 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510) หน้า 23-24.

กรรมการได้พิจารณาเนื้อความ "พระสงฆ์สามเณรทำนิกคด้วยกิจพระวินัย"¹ แต่ในกรณี
ที่กระทำนิกคพระราชกำหนดกฎหมายทางราชการกลับไม่สามารถเอาโทษได้ "เหตุด้วย
การสวาทพระพุทธรูปเจ้าหุ้มกายอยู่" มีพระราชกำหนดไว้แต่เพียงว่า "แต่นี้ไปเมื่อหน้า
...ถ้าพระสงฆ์รูปใดทำให้นิกคด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย พิจารณาเป็นสัจ จะเอา
ญาติโยมสงฆ์รูปนั้นเป็นโทษ"² จะเห็นได้ว่าพระสงฆ์ในปลายอยุธยาเป็นอิสระจากอำนาจ
ของทางราชอาณาจักรค่อนข้างมาก ทางราชอาณาจักรยากจะควบคุมความคิดและระเบียบ
ปฏิบัติของสงฆ์ให้อยู่ในมาตรฐานเดียวกันได้³

การที่สงฆ์ละเมิดพระวินัย โดยยกระทำการที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจการค้า ก็
สร้างความ "ปั่นป่วน" ให้แก่การสอนทางพุทธศาสนาในปลายอยุธยามากทีเดียว มีพระ
สงฆ์จำนวนไม่น้อยที่ไม่สนใจปฏิบัติสมณกิจ กลับประกอบอาชีพเพื่อหารายได้ไม่ต่างจาก
คฤหัสถ์

... บ้างบวชอยู่บ้าน... ทำการทำงาน... อนึ่งบวชปองวัตถุเงินทอง ของสวยของ
สู้ค คานาคาสวน คานาควนค่านับ ชิงกันเป็นเจ้าวัด ... หลอซันหลอเขียน ตะลุม
พมพาน... กระบุงตระกร้า... ซีกักชีसान ซีกการกุลี... เป็นชีเป็นช่าง เป็นชีสูงจาง
... ซีก่าน้ำตาล... ซีกาน้ำชีไร... ซีกาน้ำกิน... สารพัดมีตัวตั้งแผนดิน หมอนวดหมอยา
หมอดูกษหมอมชคา ทำมาหากิน คาไตคาเหนือ ตัดไม้ฟันเรือ... ตั้งสุรายาฉิน กิน
เลนเครง ๆ บวชแล้วบมมอด เรียนเทศน์จับจค บมิเป็นบทเพลง ซาปรอหุ่อกซาค
ลวงราชฎ์ทั้งหลาย เรียนทำบริสุทธิ เงินค่าพิรุช ปลอมชื่อปลอมชาย ไททานฉิบหาย
กินสบายตนเอง... ไซลูกของพระตถาคต บวชเป็นขบถคอพระศาสนา...⁴

¹ "พระราชกำหนดเกา มาตรา 31" กฎหมายตราสามดวง , หน้า 655.

² "พระราชกำหนดเกา มาตรา 8" กฎหมายตราสามดวง , หน้า 602-604.

³ เข้าใจว่าเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 1 พยายามควบคุมพระสงฆ์มากขึ้น
(ไปรคคอบที่ 3).

⁴ "ประคนธรรม" ประชุมสุภายิตถบับหอสมุดฯ , หน้า 236-237.

แม้ในการเทศน์ก็มีได้เป็นไปเพื่อสอนพระศาสนา หากแต่ "ใจทุจริต... มาทำให้ผิดประเพณี มาแต่งนอกพระคาถาบทนั้นให้ขี้ขยัน เพราะมาสำคัญแก่ลาภ ครั้นจะว่าแต่สุภาพ ผู้ใจบาปไม่พอใจ ครั้นว่าอุปฐิตอะไร ขอบเนื้อขอบใจแก่อายุคนพาล"¹ ส่วนการบวชบวชที่ก็ไม่ได้บวชเพื่อศึกษาเล่าเรียน แต่ "บวชเล่นเป็นเพื่อนท่าน ให้ท่านใช้ท่านวานเล่นเปล่า ๆ ความรู้ความหลักมีรักมีเอา"². สภาพเช่นนี้เป็นมูลเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คณะสงฆ์ไม่เข้มแข็งเพียงพอที่จะเป็นแกนนำของความคิดทางพุทธศาสนาที่จะให้คนทั้งหลายยอมรับร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม มีกิจกรรมทางพุทธศาสนาหลายอย่างที่คนในวงกว้างมีส่วนร่วม หรือมีส่วนร่วมรับร่วมกันอันนำไปสู่ปฏิสัมพันธ์ทางความคิดระหว่างกันและกัน เป็นต้นว่า การเสด็จไปสมโภชพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในปลายอยุธยา³ การเทศน์มหาชาติ ตลอดจนพิธีวิสาขบูชาซึ่งจัดขึ้นในราชสำนักทุกปี⁴ และเข้าใจว่าตามวัดต่าง ๆ ก็คงมีการเทศน์มหาชาติและพิธีวิสาขบูชาโดยอาศัยหนังสือเทศน์และแบบแผนของราชสำนักเป็นแบบท และมีบางครั้งที่มิชนชั้นสูงจากราชธานีออกไปประกอบกิจกรรมทางศาสนาในหัวเมือง เช่นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าพระเทพมนตรีขึ้นมาสสมโภชพระบรมธาตุเมืองชัยนาทบุรี ในการนี้ "มีแจงดั่งคายนายวัน 1 มีพระไตรปิฎกวัน 1 มีพระมหาชาติวัน 1 แลทบแต่งพระองค์สักการบูชาแลราชวัดคันทองคอกไม้ไต้เทียน มีปากการต่าง ๆ โขน หนึ่ง รคอน"⁵ เป็นการมีความสัมพันธ์ทาง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 233.

³ "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ," หน้า 238-285.

⁴ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3 : 2 (1 พฤษภาคม 2512) : 31.

⁵ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 55.

ความคิดทั้งโดยนิตินัยทางศาสนา การสวด การเทศน์ ตลอดจนมนต์ หนึ่ง ละคร นอก จากในวาระพิเศษเช่นนี้แล้วความปรกติธรรมคำวักซึ่งมีอยู่จำนวนมากก็เป็นสถานที่ซึ่งเปิดให้ แก่ชนชั้นสูงและไพร่ได้สัมพันธ์กันอย่างมา กนับตั้งแต่การบวชเรียนไปจนถึงร่วมงานนัก - ชักถักด้วยกัน มาตราฐาน ค่านิยม ความเชื่อของมูลนายถูกปั้น สลัก หรือเขียนสีไว้ใน โบสถ์วิหารซึ่งไพร่ได้พบปะในการใช้สอยสถานที่นั้นอยู่เหมือนกัน นอกจากนี้ปัญญาชนในวัด ยังทำหน้าที่แปลคัมภีร์พุทธศาสนาออกเป็นภาษาไทย และสวดคัมภีร์ เหล่านี้ให้อุบาสกอุบาสิกา ฟังอีกด้วย¹ มีผลให้ความคิดทางศาสนาของชาวบ้านมีรากฐานมาจากคัมภีร์อยู่เหมือนกัน ดังนั้น แม้ว่าการนับถือพุทธศาสนาของคนทั้งหลายจะไม่เหมือนกันแต่ก็มีลักษณะรวมกันอยู่ ไม่น้อยเลย

ลักษณะสำคัญของความคิดทางพุทธศาสนาในปลายอยุธยา

* ในระหว่างที่ชนชั้นนำทางโลกและคณะสงฆ์ไม่อยู่ในฐานะที่จะ เป็นผู้สถาปนา หลักการของพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับความต้องการทางสังคมนั้น ความเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจ-สังคมที่เกิดขึ้นในช่วงนี้กลายเป็นพลังที่กำหนดลักษณะของความคิดทางพุทธศาสนา ในสังคมไทยโดยตรง กล่าวคือ มีผลให้พุทธศาสนาที่มีอิทธิพลอยู่ในสังคมอยุธยาในช่วงนี้ มีลักษณะแตกต่างกันเป็นสองแนว คือพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมของคนที่มีลักษณะเป็น ภาระภูมิ และพุทธศาสนาแบบที่เน้นบุญฤทธิ์วิद्याคมที่มีอิทธิพลสูงขึ้นเนื่องจากความปั่นป่วน ในสังคมทำให้คนหันไปพึ่งอำนาจเหนือธรรมชาติมากขึ้น² จากความเปลี่ยนแปลงที่ทำให้

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมกรรมพิธีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 19-20.

² การจำแนกความคิดทางพุทธศาสนาเป็นสองแนวเช่นนี้ เพื่อประโยชน์ในการ วิเคราะห์ อันที่จริงพุทธศาสนาที่แต่ละคนนับถือมิได้มีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งโดยสมบูรณ์ อาจกล่าวได้ว่าพุทธศาสนา 2 แบบนี้ตั้งอยู่บนเส้นลึบเนื่องอันหนึ่ง และศาสนาที่แต่ละคน นับถือนั้นตั้งอยู่ภายในเส้นลึบเนื่องอันนี้.

คนจำนวนหนึ่งมีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับเศรษฐกิจการค้ามากขึ้น มีความคิดที่ผูกพันกับความจริงเชิง
 ประจักษ์มากขึ้น ทำให้ความข้องการทางศาสนาของคนเหล่านี้เปลี่ยนไป ความสุขที่จับ
 ต้องได้ในโลกนี้ทั้งที่เกิดจากการใช้เงินทองซื้อหามา และทั้งที่เกิดจากความสำเร็จของ
 การรังสรรค์วัฒนธรรมที่สอดคล้องกับรสนิยมของตน เป็นกันว่า วรรณกรรม หนึ่ง ละคร
 ที่มีลักษณะของพิธีกรรมน้อยลงและตอบสนองความสนุกสนานเพลิดเพลินของชีวิตมากขึ้น¹
 เป็นผลให้ "โลกหน้า" มีเสน่ห์น้อยลงมาก การประจักษ์ในพลังความสามารถและสติ
 ปัญญาของมนุษย์ก็ทำให้ความกลัวหรือความศรัทธาในอำนาจเหนือธรรมชาติแคลงคลายไป
 ควบคู่กันจึงเริ่มต้องการพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม ที่มนุษย์เป็นผู้กำหนดชะตากรรมของ
 ตนเอง มีกรรมและวิบากกรรมอยู่ ณ "โลกนี้" เป็นความคิดทางศาสนาที่ประกอบไปด้วย
 เหตุผลซึ่งมีรากฐานบนความจริงเชิงประสบการณ์มากขึ้น หรือมีลักษณะที่อาจเรียกว่า
 สัจนิยม (Realism) และเหตุผลนิยม (Rationalism) ก่อให้เกิดความสนใจ
 พุทธธรรมที่เป็นแก่นแท้ของคำสอน ความสนใจเช่นนี้มีหลักฐานให้เห็นชัดเจนในรัชสมัย
 สมเด็จพระเพทราชา เมื่อทรงมีพระราชปณิธานต่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เพื่อ "จะขอ
 ความรู้" คำวิสัยทัศน์ที่ละเอียดลึกซึ้งของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ล้วนเป็นความรู้อันเป็น
 แก่นหรือเป็นสาระสำคัญของพุทธศาสนา ได้แก่ อริยสัจ 4, ไตรลักษณ์, ปฏิจัมมุปบาท,
 วิปัสณากรรมฐาน, ญาณ และกุศลกรรม อันจะนำไปสู่การบรรลุนิพพาน เป็นต้น ท่าน
 บรรยายโดยละเอียดเกี่ยวกับ "การกระทำซึ่งที่สุดแห่งวิภูทุกข์ทั้งปวง" โดยอาศัยปัญญา²
 "พิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งปวง...เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" "ชำระสัมมาทิฐิคือ

¹ คุ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์"
 หน้า 6-18.

² คุ "พระราชปณิธานของสมเด็จพระเพทราชา", ประชุมจดหมายเหตุสมัย
 อยุธยา ภาค 1, หน้า 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 53.

ปัญญาอันพิจารณาเห็นแจ้งในอริยสัจทั้ง 4 " ตักเสียบซึ่งราคะและโทสะ " " เฝ้ามวลแห่ง
 คณหานั้น เสียบให้ขาดด้วยปัญญา " " ก็จะถึงนฤพานอันอุดมในชาติเปเนปัจจุบันนี้แล " แล้วเน้น
 ในตอนท้ายว่า " ความรู้ครั้งนี้เป็นที่สุดความรู้ทั้งปวง เป็นยอดความรู้ทั้งปวง จึงขอถวาย
 ประทับพระปัญญาวารมณี " ¹

คำอธิบายเกี่ยวกับสาระสำคัญของพุทธศาสนาคงกล่าวนี้แสดงถึงความคิดที่มี
 ลักษณะมนุษยนิยมอย่างชัดเจน คือ เชื่อในปัญญาของมนุษย์และ เน้นการบรรลุอุดมคติของ
 พุทธศาสนาในโลกนี้โดยอาศัยการสั่งสมปัญญาความรู้ แมกษทั้งสามหรือไตรภูมิอันได้แก่
 กามภพ รูปภพ อรูปภพ ก็มีในโลกอื่น หากแต่เป็นภาวะอันสืบเนื่องมาจากอุปาทานที่เรียก
 ว่า "ภพ" ² ภพนี้ " เป็นปัจจัยแก่ชาติ ชาติเป็นปัจจัยแก่ขรามรณโสภปริ เทวทุกซ์ โหมนัส-
 อุปายาส... ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นแจ้งดังนี้ และนายยินร้ายมิไคยีนคืตอมโชนสญูเจตนาหาร
 นักปราชญ์นั้นก็จะทำซึ่งที่สุดแห่งทุกซ์ จะถึงนฤพานอันอุดมในอาตมาภาพอันเป็นปัจจุบันนี้แล " ³
 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ให้ความหมายของ "นิพพาน" ว่า เป็นสภาวะ "บริสุทธิแห่ง
 ญาณทัศนะ... กระทำซึ่งที่สุดแห่งวิญทุกซ์ทั้งปวง" และเป็นสภาวะ "อันรังับคัวิกิเลศธรรม
 อันให้เคื่อกรอนกระวนกระวาย" ⁴ โดยเน้นอยู่ตลอดเวลาว่าจะเข้าถึงสภาวะธรรมนี้ไค้ก็
 ด้วยปัญญาเท่านั้น มรรควิธีที่จะไค้มาซึ่งปัญญาก็คือ "เจริญวิปัสสนาให้ไค้วิปัสสนาปัญญา
 10 ประการ" ⁵ ดังนั้นท่านจึงสอนว่า "พึงเจริญวิปัสสนากรรมฐานให้ไค้ไค้พิพิตานุปัสสนาญาณ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37, 38, 40, 44, 53.

² อุปาทาน คือความยึดมั่นโดยเหตุที่มีวิชาคือไม่เข้าใจใครลักษณะ.

³ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 44.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37, 47.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

อันหน้าในสังฆารธรรม แลมิให้จิตรอยู่กอยู่ในสังฆารธรรม"¹ คำอธิบายและการให้เหตุผล
ของท่านล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานของประสบการณ์ที่เป็นจริงทั้งสิ้น ไม่มีตอนใดที่เป็นเรื่องเหนือ
ธรรมชาติ เช่น "ทิพจักขุญาณ" ตามที่ท่านอธิบายก็ไม่ใช้คาทิพย์ แต่เป็นดวงตาที่ "แจ้ง
เห็นวิบากแห่งกุศลธรรมอกุศลธรรม"²

ความสนใจพุทธธรรมในแง่ที่ปรารถนาจะแสวงหาความรู้ความเข้าใจใน
"ธรรมะ" เพื่อแก้ปัญหาความทุกข์ของชีวิต ยังเห็นได้จากการที่มีการแปล "คัมภีร์มิลินทปัญหา"
ขึ้น สมเด็จพระราชาธิบดีแห่งราชานุกาภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่า คัมภีร์นี้มีต้นฉบับที่แปลในครั้งนั้น
เหลืออยู่ในหอพระสมุด แต่ไม่บริบูรณ์³ หลักพุทธธรรมซึ่งได้ปุจฉา-วิสัชนาไว้ในคัมภีร์นี้
ล้วนแล้วแต่เป็นแก่นของคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต เพื่อจะบรรลุดุคคคติของพุทธศาสนา
เช่นปัญหาว่าการบวชมีประโยชน์อย่างไร ลักษณะที่จะได้นิพพานมีอะไรเป็นที่ตั้ง ศรัทธา,
ความเพียร, สติ, สมาธิ, ปัญญา มีลักษณะอย่างไร นอกจากนี้ยังอธิบายถึงธรรมชาติ
ของมนุษย์คือรูปขันธ์ ใจแก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตลอดจนปัญหาต่าง ๆ
เกี่ยวกับนิพพาน⁴ นับเป็นคัมภีร์สำคัญที่อธิบายพุทธธรรมด้วยตรรกของพุทธศาสนาเพื่อจะ
ให้ผู้อ่านเกิดความรู้ ความเข้าใจ หรือเกิดปัญญาจนสามารถแก้ปัญหาความทุกข์ของชีวิตได้

หนังสือ "ประคนธรรม" เป็นตัวอย่างที่ดีอีกอันหนึ่งของการนับถือพุทธศาสนาแบบ
มนุษยนิยม ผู้แต่งซึ่งเป็นพระสงฆ์ได้นำหลักคำสอนบางประการของพุทธศาสนามาประยุกต์
เป็นหลักจริยธรรมทางสังคมโดยใช้ภาษาง่าย ๆ เพื่อให้เป็นแนวทางของการดำเนิน
ชีวิตในสังคมที่เต็มไปด้วยความสับสนในปลายอยุธยาเช่น สอนมิให้ถือตนเป็นผู้มีทรัพย์สิน

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 46-47.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

³สมเด็จพระราชาธิบดีแห่งราชานุกาภาพ, "คำนำ" มิลินทปัญหาฉบับพิศดาร
(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2516), หน้า ข-ค.

⁴โปรดดู มิลินทปัญหาฉบับพิศดาร.

ควรรู้ "คำนับพอมแมญเถาญแก่ครูอาจารย์"¹ ถ้าจะค้าขายก็ควรพิจารณาสถานการณ์ต่าง ๆ ในห้องแท และไม่ควรหาทรัพย์สินด้วยควมโลภ² พร้อมกันนั้นก็เตือนว่า "ความรู้อันเป็นแก่นสาร อันจะไค่นฤพานอย่าไค่ดูเบา"³ หากสงสัยปัญหาธรรมก็ควร "รำเรียนเพียรไปไค่ถาม"⁴

"แผนที่ไตรภูมิโลกสังฐาน"สมัยอยุธยาฉบับที่เหลือตกทอดมาถึงปัจจุบันก็สอนในเรื่องที่ใกล้เคียงมาก กล่าวคือ ล้วนเป็นคำสอนเกี่ยวกับหลักในการดำเนินชีวิตของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม เช่น สอนพระภิกษุให้ "ทรมานอินทรีสำรวมศีลแลยิ่งด้วยศีลและสมาธิ" "มีจิตตั้งอยู่ในศีลแลความเพียรแลพระวิโนย แลมากไปค้ำยอุษาหะในฉันทาขิบคี่แลวิมังสาขิบคี่" ไม่ควรเป็น "บรรพชิตรทุศีล ไม่รักษาลิกขาบท" ไม่ควร "สำแดงให้ฉิดพระธรรมวิโนยแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้า" สอนคฤหัสถ์ให้รู้จัก "คำรบยาเกรงมิคามาการค้าญ์เถาญแก่ในตระกูลแห่งตนแลมิไค่กระหน้ยินคี่ในที่บริจากทานแลประกอบไปค้ำยอะชิวาสนะขันตี" ไม่ควร "เจรจามุกสาวาหรับเปนพญาณไม่จริง ใส้โทษท่านอันหาโทษมิไค่... ซึ่งเอาทรัพย์สินเงินทอง ที่บ้านเรือนไร่นาลูกเมียท่านผู้อื่น หลึงนอกใจฉิว ชายคบบเมียท่าน" พร้อมทั้งย้ำสอนผู้พิพากษาในหลายที่มีให้ "บังคับควมมีเปนธรรม"⁵ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากแผนที่ไตรภูมิใช้ภาพเขียนเป็นสื่อในการถ่ายทอดคำสอน และใช้ภาพสวรรค์นรกเป็นสัญลักษณ์ของวิบากกรรม ทำให้ไม่สามารถเน้นความเข้าใจพุทธธรรมโดยอาศัยปัญญาความรู้ ขณะเดียวกันก็อาจทำให้ไตรภูมิในความคิดของผู้พบเห็นประกอบไปด้วยสวรรค์นรกที่มีตัวตนจริง ๆ และ "นิพพาน" ก็กลายเป็น "เมืองพระมหานครนิพพาน" ไป

¹ "ประคนธรรม" ประชุมสุภานุกิจฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 220.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 228, 244-245.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 227.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 239.

⁵ หอสมุดควชิรญาณ, หมายเหตุภาพเลขที่ 5 ชื่อ แผนที่ไตรภูมิโลกสังฐานสมัยอยุธยา.

สำหรับความคิดเกี่ยวกับ "กรรม" ปรากฏว่าความคิดที่กำหนดชีวิตให้ไหล
 ลอยไปตามกรรม "ถือเสียว่าแล้วแต่กรรมกระทำแต่ก่อนสิ่งเดี๋ยวนั้น และหาวิจารณ์ปัญหา
 อันพิจารณาเห็นคุณแลโทษในชาตินี้มีได้" มีมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เป็นอย่าง
 น้อยดังปรากฏในพระราชปุจฉาว่าด้วยคนเชื่อกรรม¹ การดำเนินชีวิตให้ไหลลอย
 ไปตามกรรมเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงความปรารถนาที่จะให้มนุษย์กำหนดชะตาชีวิตของตน
 เองเพื่อให้มีชีวิตที่ดีในโลกนี้

ในระยะเดียวกันกับที่พุทธศาสนาแบบมุนยนิยมดำรงอยู่เอง หลักฐานจำนวนมาก
 ปรากฏให้ภาพของพุทธศาสนาที่มีความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ เข้ามายึดสมณสถาน
 อยู่อย่างสูงจนกลายเป็นพุทธศาสนาแบบที่เน้นบุญฤทธิ์หรือวิyakม

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ประชุมพระราชปุจฉา พิมพ์ถวายสมเด็จพระญาณสังวร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
 ไทยวัฒนาพานิช, 2517) หน้า 8-9.

อันที่จริงการนับถือพุทธศาสนาในลักษณะนี้มีมาตั้งแต่แรกที่พุทธศาสนาแพร่เข้ามาแล้ว เพราะย่อมมีการผสมกลมกลืนระหว่างพุทธศาสนากับ "ศาสนา" ของชาวพื้นเมืองอันผูกพันกับความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติอยู่เป็นธรรมดา นอกจากนี้พุทธศาสนาที่ชนชั้นสูงนับถือก็ผสมผสานกับศาสนาพราหมณ์อันผูกพันกับความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติของเทพเจ้าคอนขางมากอีกด้วย ควดยเหตุนี้พุทธศาสนาที่เน้นบุญฤทธิ์หรือวิหยา คมจึงมีอิทธิพลอยู่ทั่วไป

* ในปลายอยุธยาเป็นหลักฐานให้เห็นว่าพุทธศาสนาที่เน้นบุญฤทธิ์วิหยา คมนี้มีอิทธิพลสูงมากและน่าเชื่อว่ามีอิทธิพลเหนือกว่าพุทธศาสนาแบบมนุชยนิยมมากกว่ามาก ทั้งนี้ นอกจากจะเป็นเพราะมรดกทางประวัติศาสตร์แล้ว ความปั่นป่วนในสังคมที่ทำให้คนไร้ที่พึ่งและเต็มไปด้วยความสับสนก็น่าจะทำให้คนพากันหันเข้าหาศาสนาที่ประกอบด้วยความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติและพิธีกรรมมากขึ้น ความทรงจำของชาวกรุงเก่าเกี่ยวกับกษัตริย์สะท้อนออกมาในรูปที่เห็นกษัตริย์เป็นผู้มีบุญญาธิการ บุญฤทธิ์ และวิหยา คม¹ ศิลาจารึกวัดป่าโมก พ.ศ. 2277 สรรเสริญสมเด็จพระเจ้าท้ายสระว่า "ทรงทศพิธราชธรรม กอปรด้วยพระเดชฤทธิสิทธิศักดิ์เกษมศิริกษยสงฆาร"² แม้ภาพของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ซึ่งถวายวิสัชนาแด่สมเด็จพระเพทราชาด้วยภูมิความรู้ทางพุทธธรรมที่เป็นแก่นสาระของพุทธศาสนา ก็ยังมีชื่อเสียงปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นผู้ชำนาญเลขยันต์ มนต์คาถาสูตรพิทยาคุณต่าง ๆ เป็นอันมาก³ ความเชื่อในเลขยันต์มนต์คาถานี้ปรากฏชัดในตำราพิไชยสงคราม ฉบับที่แต่งขึ้นหรือที่ใช้กันอยู่ในตอนปลายอยุธยาเท่าที่เหลือมาถึงปัจจุบันจึงเป็นตำราคุณนิมิตรฤกษ์ยามและทำเลขยันต์อาถรรพศาสตร์เสียโดย

¹โปรดดู คำให้การชาวกรุงเก่า และ คำให้การขุนหลวงหาวัด.

²ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 56.

³บานแฉกพระราชาปจจุณาสมเด็จพะเพทราชา" ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 34.

มาก¹ นอกจากนี้การแต่งตั้งเจ้าเมืองก็มีลักษณะเป็นพิธีกรรมเช่นกัน เมื่อเทียบระหว่างกฎการตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ครั้งกรุงธนบุรี และครั้งรัตนโกสินทร์แล้วจะเห็นว่าเฉพาะกฎครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเท่านั้นที่กำหนดระเบียบปฏิบัติต่าง ๆ ในการรับพระราชโองการให้เต็มไปด้วยพิธีกรรมเช่นกำหนดให้จัดพิธีรับพระราชโองการในพระวิหารวัดสำคัญของเมือง ให้ผู้เข้าร่วมพิธีนั่งสมปักขา ห่มเสื้อขาว ให้อาลักษณ์ผู้อ่านพระราชโองการยืนบนผ้าแดง มีการจุดของหอม ฯลฯ²

ในสภาพแวดล้อมทางความคิดเช่นนี้ การนับถือพุทธศาสนาในปลายอยุธยาจึงมีลักษณะพิธีกรรมอยู่มาก การทำบุญหรือให้ทานมีลักษณะเป็นพิธีกรรมอย่างเห็นได้ชัด การจาริก "บุญ" ที่ไค้กระทำลงบนแผ่นดินแล้วบรรจุไว้ในพระเจดีย์หรือจารึกลงบนหลักศิลา ซึ่งมีมาแต่ต้นอยุธยายังคงได้รับความนิยมในปลายอยุธยา ข้อความที่จารึกไว้หากไม่สาบแช่งผู้สักขีโมยของพระ ก็มักจะอธิษฐานขอ มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ หรือขอเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต³ ในหนังสือพระมาลัยคำหลวงมีข้อความบรรยายถึงบุรุษเข็ญใจถวายดอกบัวแก่พระมาลัยแล้ว "จึงทำประณิธานปรารถนา ข้าแต่พระอรหันตญาณเถลา เศษข้าพเจ้าได้ถวาย อุบลพรายพรรณรัตน์ แม้นจักอุบัติชาติใดอันความไร้ทุกข์ชาติ ออย่ามีในอาตม์แห่งข้า ไค้สหัสสาแสนชาติ ขอทรมัยกลากเกลื่อนตา ออย่าพลิตทาทุกภพ"⁴ เรื่อง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาควารังราชานุภาพ "ตำนานหนังสือตำราพระพิไชยสงคราม" ตำราพิไชยสงครามของกรมศิลปากร พิมพ์ในงานศพนางสนิทรนารถ (ตลับ บุญยรัตพันธุ์) 2512 หน้า (3) - (6)

² ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2, (กรุงเทพฯ นานกร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506) หน้า 190-193.

³ โปรดดูจารึกหลักที่ 91, 92, 96, 115 ใน ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513) หน้า 34, 38-39, 67, 157.

⁴ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร "พระมาลัยคำหลวง" พระประวัติและพระนิพนธ์ของ (กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ, 2513) หน้า 247.

พระมาลัยนี้มีอิทธิพลมากในปลายอยุธยา ดังปรากฏว่ามีหนังสือพระมาลัยอักษรขอม ภาษาไทยของสมัยนั้นเหลือตกทอดมาถึงปัจจุบันและเก็บไว้ในหอสมุดวชิรญาณถึง 19 ฉบับ¹ เข้าใจว่าก่อนที่จะเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์จะทรงนิพนธ์พระมาลัยคำหลวงใน พ.ศ. 2280 นั้น การสวดและเทศน์พระมาลัยสูตรคงได้รับความนิยมทั่วไป ชาวบ้านจึงนิยมสร้างคัมภีร์พระมาลัยสูตรถวายวัด เช่น ทานตารอดทานยายสังได้สร้างคัมภีร์พระมาลัยสูตรซึ่งเป็นกลอนสวดไว้ในราว พ.ศ. 2278² เรื่องพระมาลัยเน้นความคิดเกี่ยวกับ "ยุคพระศรีอารีย์" อย่างมาก แต่น่าสังเกตว่าการที่จะได้ไปเกิดในยุคพระศรีอารีย์นี้ก็ด้วยพิธีกรรม กล่าวคือ "ให้ห้ามหาชาติเนื่องนันต์ สิ่งละพันจงบูชา... พระคาถาด่วนพัน"³

การเน้นเรื่องทานที่กระทำด้วยศรัทธาเป็นเนื้อหาหลักของ "นันโทปนันทสูตรคำหลวง" ด้วยเหมือนกัน แม้ในประมวลพจน์ซึ่งสรรเสริญพระพุทธเจ้าว่าได้ทรงบำเพ็ญ ทศบารมี ก็บรรยายถึงแต่ทานบารมี "ด้วยสามารถศรัทธา" โดยตลอด มิได้สรรเสริญพระบารมีอื่นใดอีกแม้แต่พระปัญญาบารมี สะท้อนถึงความเชื่อที่ว่า การ "บริติยากทานอนันต์" นี้เองที่เป็นปัจจัยให้ "ลุแก่อภัยกรรม สัพพัญญุตญาณ"⁴

พระอภิธรรม เป็นคัมภีร์ที่คนในปลายอยุธยาให้ความสำคัญมาก มีคัมภีร์พระอภิธรรมสมัยอยุธยาเหลือตกทอดมาถึงปัจจุบันหลายฉบับ⁵ แต่การให้ความสำคัญแก่พระอภิธรรมก็มีลักษณะของพิธีกรรมเช่นกัน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรง

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่พระมาลัย เลขที่ 1-19.

² ชนิต อยู่โพธิ์, ตำนานเทศน์มหาชาติ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2524), หน้า 13.

³ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ, "พระมาลัยคำหลวง" พระประวัติและพระนิพนธ์รอยกรอง, หน้า 272.

⁴ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ, "นันโทปนันทสูตรคำหลวง" พระประวัติและพระนิพนธ์รอยกรอง, หน้า 151-154.

⁵ ไพรศุ หอวชิรญาณ หมู่ตำราภาพ มัดที่ 18 เลขที่ 128-132.

สันนิษฐานว่าการไต่บทพระอภิธรรมสวดในงานศพนั้นเพื่อจะใช้คุณผู้วายชนม์ เป็นการเลียนแบบพระพุทธรูปองค์ซึ่งเทศนาพระอภิธรรมโปรดพระพุทธรูปมารคาบนควาตึงส์พิภพ เป็นเหตุให้ประชาชนทั่วไปนิยมสร้างหนังสือพระอภิธรรมพร้อมทั้งคู่มือไว้ตามวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง¹

ด้วยเหตุที่การทำบุญเป็นพิธีกรรมดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงทรงให้ความสำคัญแก่ระเบียบพิธีของการทำบุญอย่างมาก พระราชปุจฉาในรัชกาลของพระองค์ซึ่งเหลือตกทอดมาถึงปัจจุบันเพียง 2 ฉบับ ฉบับหนึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับ "เยี่ยงอย่างในการถวายสังฆภัต" อีกฉบับหนึ่งว่าด้วย "การอุทิศเทวดาพลี"² โดยที่เชื่อว่าถ้าทำตามระเบียบพิธีครบถ้วนบริบูรณ์ ก็จะมีบันดาลให้บังเกิดผลสมปรารถนาได้

ความคิดทางพุทธศาสนาในปลายอยุธยาที่มีพัฒนาการจนต่างไปจากเดิม ยังสะท้อนให้เห็นจากการที่ความหมายของคำบางคำที่เปลี่ยนแปลงไปเช่น คำ "นิพพาน" "อภินิหาร" "อิทธิหรือฤทธิ" เป็นต้น ผู้แต่ง "ประคนธรรม" ซึ่งเป็นพระสงฆ์รูปหนึ่งในปลายอยุธยา กล่าวว่าความรู้เกี่ยวกับนิพพานนั้น ท่าน "จะแก้ไขให้กว้างขวางเป็นพิศดารมิได้แล"³ ท่านอธิบายแต่เพียงว่า "นิพพานนี้เป็นสุขแล"⁴ และ "นิพพานนิสวาศ ความสุขเคียงคาช เพียงโดยใจหมาย"⁵ ใน "พระมาลัยคำหลวง" ให้ภาพ "อัมฤตย์นิรพาน... อัน

¹ เรียง อรรถวิบูลย์ ความรู้เรื่องพิธีกรรมนิยมสงฆ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512) หน้า 33-34.

² ประชุมพระราชปุจฉา พิมพ์ถวายสมเด็จพระญาณสังวร 2517, หน้า 50-66.

³ "ประคนธรรม" ประชุมสุภานิตกัมมัฏโศลกแห่งชาติ, หน้า 256.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 253.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 255.

เกษมเย็นเจือยน้ำ อันเลิศล้ำบรมสุข ปราศจากทุกข์ภัยเภท¹ และลักษณะของการบรรลุ นิพพานก็คือ "ลีลาจรัสคลาคลาศ สุนิวาสนฤพาน"² เสมือนนิพพานเป็นสถานที่อันหนึ่ง "นันทโพนันทสุตรคำหลวง" ก็ให้ภาพที่ไม่แตกต่างกันนัก นั่นคือ "มหานครนฤพาน อันพ้นจาก สถานอุปัทรวาสรรพาทุกษ์ อันบรมสุขอนันต์"³ หนังสือทั้งสามเรื่องอธิบายตรงกันว่า นิพพานนี้เป็น "สุข" แต่ไม่ช่วยขยายความว่าเป็น "สุข" อย่างไร นั่นคือ ไม่ได้อธิบายถึง นิพพานในแง่ของสภาวะทางจิตเลย คำว่า "อภินิหาร" ก็ถูกใช้ในความหมายที่ต่างไปจาก เดิมอย่างมาก คำนี้ทั้งเถรวาทบาลีและคัมภีร์มหายานหมายความว่าถึง ปณิธาน คือมีความ หมายเป็นไปในทางความพยายามเพื่อความสำเร็จหรือการได้รับความสำเร็จ เป็นการ แสดงออกซึ่งความปรารถนาในพระสัมมาสัมโพธิญาณ⁴ แต่เมื่อใช้ในสมัยอยุธยาจะมีความ หมายไปในทำนองมีอิทธิปาฏิหาริย์ ดังที่ปรากฏใน "คำให้การชาวกรุงเก่า" และ "คำให้ การขุนหลวงหาวัด" ดังกล่าวมาแล้ว และอันที่จริงแล้ว คำว่า "อิทธิ" หรือ "ฤทธิ" แต่เดิม ก็หมายถึงความสำเร็จ ส่วน "ปาฏิหาริยะ" ก็หมายถึงการนำกิเลสต่าง ๆ ไปเสีย⁵ ต่าง กับที่ใช้ในสมัยอยุธยาซึ่งเน้นความหมายไปในทางที่เกี่ยวของกับอำนาจเหนือธรรมชาติ

¹ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร, "พระมาลัยคำหลวง" พระประวัติและพระนิพนธ์รอยกรอง, หน้า 286.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร, "นันทโพนันทสุตรคำหลวง" พระประวัติและพระนิพนธ์ รอยกรอง, หน้า 154.

⁴ ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์ เถรวาทและคัมภีร์มหายาน วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิต วิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523, หน้า 162, 191, 222.

⁵ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน (กรุงเทพฯ : มหา- มกุฏราชวิทยาลัย, 2524), หน้า 625.

"นันทโศภนันทสุทธาคำหลวง" เน้นภาพพระมหาโมคคัลลานะ "อันธมิมรุ่มฤทธาภาพอันมาก... เลอศกว่านิกรสาวกทั้งหลาย ยอดยิ่งด้วยฝ่ายวิริทธิ์" ท่านสำแดงฤทธิ์นานาประการเพื่อ ทรมาณนันทโศภนันทนาคราช ซึ่งเป็นมิถนาทิดู คำสมเด็จพระพุทธองค์ที่ทรงพานิกรสงฆมริพาร "เสด็จพุทธคำเนอรเหาะขึ้น สูฟางพื้นอากาศ"¹ "พระมาลัยคำหลวง" ก็ให้ภาพพระมาลัย เหาะไปจริง ๆ² และ "บุญโนวาทคำฉันท" กล่าวถึง "ปางสมเด็จพุทธชางกูร ทรงบุษบกยूर รมยาศยังห้องหาวผจง... จึงเหยียบวรบาทมุนี ยังยอดคีชีวี สุพรรณพรายเจษฎา"³ ภาพ ที่มีชีวิตชีวาเช่นนี้ในบทสวดในการ เทศน์หรือในภาพจิตรกรรมฝาผนังคงจะติดตรึงอยู่ใน ความทรงจำของผู้คนที่นับถือศาสนาด้วยศรัทธา และอุดมไปด้วยพิธีกรรมในปลายอยุธยาจน กลายเป็นความจริงในความคิดของคนสมัยนั้นไป

โดยเหตุที่พุทธศาสนาที่เน้นเรื่องบุญฤทธิ์และวิทยาคมมีอิทธิพลสูงดังกล่าวนี้นี้ ทำให้เราเชื่อว่าพระสงฆ์ฝ่ายสมณะจะได้รับความนิยมนับถือมาก เช่นในการพระศพสมเด็จ พระรูป⁴ วัดพุทธไสสวรรค ใน พ.ศ. 2278 พระครูฝ่ายสมณะได้รับนิมนต์มาสดับปกรณ์ มากกว่าพระครูฝ่ายปริยัติหลายเท่า เช่น บางวันนิมนต์พระครูสมณะ 35 รูป แต่นิมนต์พระ ครูปริยัติเพียง 9 รูปเท่านั้น⁵

¹ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร, "นันทโศภนันทสุทธาคำหลวง" หน้า 182, 231-232.

² เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร, "พระมาลัยคำหลวง" หน้า 248.

³ พระมตนาควัดท่าทราย, "บุญโนวาทคำฉันท" อ้างถึงใน เจือ สตะเวทิน วรรณคดีพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2506), หน้า 288-289.

⁴ คือ สมเด็จเจ้าฟ้าสุขาวดี กรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์ และเป็นพระมเหสีสมเด็จพะเพทราชา ก่อนจะสิ้นพระชนม์ทรงผนวชเป็นชี จึงเรียกว่า สมเด็จพระรูปเจ้า.

⁵ "เรื่องจดหมายเหตุการพระศพสมเด็จพระรูป" ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 112-115.

✓ กล่าวโดยสรุป ในระยะปลายอยุธยาพุทธศาสนาแบบมุนขนิยมทำหน้าที่ครอบ
 สอนองความต้องการทางศาสนาของกลุ่มคนที่มีวิถีชีวิตแบบใหม่ที่เป็นผลมาจากการขยายตัว
 ของเศรษฐกิจการค้าและเศรษฐกิจเงินตรา อย่างไรก็ตาม สังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่าง
 รวดเร็วในช่วงนี้ได้ก่อให้เกิดความปั่นป่วนขึ้นในระบบสังคมรวมทั้งในความคิดทางศาสนา
 พุทธศาสนิกชนจึงหันเข้าพึ่งพาอำนาจเหนือธรรมชาติมากขึ้น แม้ชนชั้นสูงก็ให้ความสำคัญ
 แก่พิธีกรรมเพื่อขอให้อำนาจศักดิ์สิทธิ์ช่วยคลอบคลุมกาลให้เกิดผลที่ปรารถนา เพราะในสังคม
 ของชนชั้นสูงเองก็เต็มไปด้วยความขัดแย้ง เราได้เห็นแล้วว่าการต่อสู้แย่งชิงอำนาจและ
 ผลประโยชน์โดยวิธีการอันไม่ชอบธรรมระบาคไปทั่ว ดังนั้นการได้อำนาจหรือสูญเสียอำนาจ
 ความรุ่งโรจน์ของชีวิตหรือความหายนะจึงบังเกิดแก่ชีวิตในช่วงชีวิตที่ปรากฏการณ์
 เหล่านี้ยากที่ผู้อยู่ในสถานการณ์จะอธิบายได้ด้วยระบบเหตุผลเชิงประจักษ์ กล่าวได้ว่า
 ความรู้สึกขาดความมั่นคงในชีวิตหรือความไร้เสถียรภาพทางใจทำให้ผู้คนพากันหันเข้าหา
 อำนาจเหนือธรรมชาติ ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาที่เน้นบุญฤทธิ์วิหยาคมจึงมีอิทธิพลอย่างสูง

และเมื่อเกิดสงครามใหญ่ขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2303 จนเสียกรุงศรีอยุธยา ความ
 ปั่นป่วนในสังคมและในความคิดทางศาสนาย่อมทวีขึ้นอย่างไพศาล

ลักษณะทั่วไปของความคิดทางพุทธศาสนาในสมัยธนบุรี

เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา พระทิมลธรรมพระราชาคณะซึ่งพบเห็นความพินาศของ
 ราชอาณาจักรด้วยตา ได้บรรยายสภาพของประชาชน พระภิกษุสงฆ์ และพระพุทธรูปศาสนา
 ในช่วงเวลานั้นไว้ใน "สังคีตยวงศ์" ดังนี้

¹โปรดดูเรื่องความขัดแย้งทางการเมืองในปลายอยุธยาที่กล่าวมาแล้วข้างต้น.

... มนุษย์ทั้งหลายนั้น คุมกันเป็นหมู่เป็นพวก ปล้นชิงเข้าเปลือกเข้าसान เกลือเป็นอาทิ ไคอาหารบาง มิไคบาง ชูบผอมลง เนื้อเลือดก็ลดน้อยไป รุมรั้งอยู่ควยทุกขียากสาหัส ตายไปบ้างยังไม่ตายบาง

ประชาชนไคถึงความวิโยค 2 ประการ คือ ญาติวิโยค 1 สมบัติวิโยค 1 ไคปราศจากเมฆตาทิฏฐิซึ่งกันแฉกกัน อันภัยเกิดแตกความหิว หากมีบิณฑังหนักเขาแล้วก็ไม่สามารถจะเอื้อเพื่อทอพระพุทธรูปแลพระธรรมพระสงฆ์ไค เลี้ยงชีพของตนควยความคับแค้น

ฝ่ายภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย เมื่อมิไคอาหารบิณฑังมาแต่ทำยกแล้วก็เห็น้อยยากลำบาก เขาไม่สามารถจะครองกาสาวพัทธไค ไคให้ศิษย์ไปชวาวนชวายหาอาหารเพื่อไคเลี้ยงทอง ไคบางมิไคบาง ก็เห็น้อยหนายจากการบวช ควยความลำบากที่จจะครองเพศเป็นสมณะ ไคพากันสึกออกหาเลี้ยงชีพวิทรตามสติกัดัง

บางพวกที่ยังรักกาสาวพัทธอยู่ ก็อุสสาหะพยุงกายควยการแสวงหานาเวทนายังนัก ไคจันบางมิไคจันบาง ก็มีรูปกายวิปริต สพรังไปควยเกลียวหนังแลเสนเื้อน ก็มิเป็นนนำหนึ่งใจเดียวกันไค หมกความอาศัยรักษาพระพุทธรูปแลพระธรรมไว้มิไคพากันสำเร็จอยู่ตามสถานอันสมควร

ฝ่ายพวกมิจชาติปฏิธทั้งหลายก็ทำอันทรายแก่พระพุทธรูป

พระธรรมวินัย ไทรปิฎก เมื่อขาดความรักษาเสียแล้วก็วินาศไปต่าง ๆ...¹

ภาพเช่นนี้มีชนนาริชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาในราชอาณาจักรตอนปลายอยุธยา และอยู่ต่อมาจนถึงสมัยธนบุรี ไคบรรยายไว้ในทำนองเดียวกันว่า

... ในระหว่างที่พระยาตากพระเจ้าแผ่นดินใหม่ของกรุงสยามได้ทรงทำไคบ้านเมืองไกลเคียงสะทุกสะถานกสิ่วเคซานุภาพไปหมดนั้น พวกไพร่ฟ้าชาวแผ่นดินตองไครับความเคื้อครอน ทอลมตายวันละมก ๆ เพราะอาหารการกินอึดติดกันคารอยางที่สุค ในป็นไคมีคนตายมีจำนวนมากกว่าเมื่อครั้งพมาเข้ามาที่กรุงศรีอยุธยา... ตามวัคควาอารามก็ร้างไปหมด เพราะพวกพระสงฆ์ไคหนีทิ้งวัคไปสิน ฉาเหลือองเวลาไคนี้มิไคใครมีไคจะนับถือเหมือนแตกอนแล้ว และถ้าไคใครขึ้นครองฉาเหลือองในเวลาไคนี้

¹สมเด็จพระวันรัตน สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย

แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาคา (แพ ทาดักขมณ) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุมาสิคุณปมาจารย์ (กมลเถระ) (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิทร, 2521) หน้า 410-412.

ต้องอด การที่เป็นเช่นนี้ไม่เฉพาะแต่ในกรุงและตำบลใกล้เคียง แต่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกทัพไปที่แห่งใดก็เป็นเช่นนี้ทั่วไป เช่น เมืองพิษณุโลก นครราชสีมา เพชรบูรณ์ นครศรีธรรมราช และภูเก็ต เป็นต้น...¹

คงต้องอาศัยเวลาอีกไม่น้อยกว่าที่

...ชนทั้งปวงค้อมีอาหารบริบูรณ์ขึ้น ใ้พากันสร้างบ้านปลูกเรือนขึ้นในบ้านเก่า ๆ แลในไรนาที่คืนเก่า ๆ ซึ่งเคยอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ ...

ภิกษุทั้งปวง เมื่อได้สัมผัสกับอาหารที่มีประการต่าง ๆ แล ก็พากันทำทัฬหะทอม พะเพิงในวัดเก่า ๆ อยู่กับสหายแลนิสัยที่หลายแห่งตนๆ...²

และคงอีกนานหลายปีกว่าภาพซึ่งพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีบรรยายไว้ดังต่อไปนี้จะเกิดขึ้น

...ครั้งนั้นหมู่คนอาศัยอยุธยา ซึ่งคุมพรรคพวกตั้งอยู่กระทำโจรกรรม ณ หัวเมืองเอก โท ทรี จัตุวา มิได้เชื่อพระบรมธิคุณและตั้งตัวเป็นใหญ่นั้นก็บันดาลให้สยบสยของพองเคี้ยวเกลตา ชวนกันนำเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เขามาถวายเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินทองเสื่อผ้าฐานาศักดิ์โดยสมควรตามรูป ใ้ให้ถือน้ำพระพิพัฒน์สังจาแล้ว พระราชทานโอบวาทานุศาสน์ สั่งสอนให้เสียยศอันร้าย ใ้ที่ตั้งอยู่ในยุติธรรม ขณะนั้นลูกคาวาณิชไ้ท่ามาค้าขายเป็นสุขบริบูรณ์ควยอาหาร ใ้ไ้บำเพ็ญทศบุญกิริยารัตนกุศลต่าง ๆ ฝ่ายสมณะก็รับจับปัจจัยทานอันเป็นสุขบริโภคใหม่ำเพ็ญสมณธรรมตามสมณกิจ...³

¹"จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 91-92, 95.

²สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์, ... หน้า 416.

³"พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 32.

เมื่อระบบรัฐของราชอาณาจักรอยุธยาสลายตัวลง และสังคมมีความปั่นป่วนอย่างสูงเช่นนี้ ปัญหาการจัดระเบียบและความคุมสังคมจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง สิ่งหนึ่งที่จะช่วยให้สังคมมีระเบียบขึ้นก็คือหลักคำสอนทางศาสนา ซึ่งถ้าสถาปนาขึ้นเป็นหลักการของสังคมได้สำเร็จก็จะช่วยให้คำอธิบายสำหรับสภาพที่เป็นอยู่ พร้อมทั้งให้คำตออบสำหรับอนาคตของสังคม และสำหรับปัจเจกชนนั้น คำสอนทางศาสนาก็จะช่วยให้แต่ละคนได้รู้และยอมรับสถานะของตนว่าตนจะมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ อย่างไร และสำนึกถึงอุดมคติของชีวิตด้วย

สงครามเสียกรุงศรีอยุธยาทำให้พุทธศาสนาและพระสงฆ์อยู่ในสภาพทรุดโทรมอย่างยิ่ง การที่จะ "ฟื้นฟูให้คืนดี" จึงมีสิ่งที่จะทำได้ง่ายนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะที่บ้านเมืองเต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ นานารวมเราอยู่ แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ทรง "ทำนุบำรุง" พุทธศาสนาด้วยประการต่าง ๆ จนทำให้สถาบันพุทธศาสนาฟื้นตัวนับเป็นรากฐานให้แก่ "การปฏิรูปศาสนา" ที่จะเกิดขึ้นในรัชกาลที่ 1 ในวันข้างหน้า ที่สำคัญได้แก่การรื้อฟื้นระบบการปกครองคณะสงฆ์โดยทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชและพระราชคณะขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2311¹ ทรงตราพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขาใน พ.ศ. 2316 โปรดฯ ให้รวบรวมพระไตรปิฎกจากที่ต่าง ๆ มาตรวจทานกันและจำลองไว้² รวมทั้งคัมภีร์อื่น ๆ เช่น วิสุทธิมรรค³ และไตรภูมิของพญาลิไท ทรงอุปถัมภ์การศึกษาพระปริยัติธรรมโดยพระราชทานจตุปัจจัยแก่ผู้เรียน⁴ ใน พ.ศ. 2319 โปรดฯ ให้สร้างสมุดภาพไตรภูมิด้วย "มีพระราชประสงค์จะให้สามัญชนแลจัตุเภทบรรพสัตว์เข้าใจในภุมทั้ง 3 แลคติทั้ง 5... ให้สมเด็จพระสังฆราชบอกกล่าวบังคับให้เขียนตามเรื่อง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

² อัจฉรา กาญจนมัย "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา..." หน้า 277.

³ "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ," หน้า 122.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

ราวมีในพระบาท¹ ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดจำนวนมากทั้งในราชธานีและหัวเมือง² ในหัวเมืองเหนือซึ่งพุทธศาสนาได้รับความกระทบกระเทือนอย่างรุนแรงจากภัยสงคราม และการกระทำ "นอกรีต" ของกลุ่มเจ้าพระฝางนั้น ทรง "ชำระพระภิกษุสงฆ์" ด้วยการให้ค่าน้ำพิสูจน์ "ความบริสุทธิ์" ทรงอาราธนาพระราชาคณะและพระอัครบ่าว 50 รูป ขึ้นไปขอพระสงฆ์ทุกหัวเมือง³ ในคราวเสด็จหัวเมืองบักขี้ไต้ก็ทรงอุปถัมภ์พระสงฆ์ ปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม และสมโภชพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช⁴

บรรยากาศของความคิดทางศาสนาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยุคพัน ใกล้เคียงกับสภาพแวดล้อมทางสังคมขณะนั้น ความทุกข์ที่ทับถมกายใจของผู้คนทำให้ความเชื่อ ในอำนาจเหนือธรรมชาติหนาแน่นยิ่งขึ้น ใน พ.ศ. 2319 เมื่อความทุกข์ยากเดือดร้อนยังคงรุมเร้าคนทั้งหลายในราชอาณาจักรนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมี "พระราชโองการประกาศเทพารักษ์ให้กำจัดปีศาจ" มีใจความสำคัญดังนี้

...ปีโป่งปีป่าปีศาจ ราชทูตทำร้ายอุบัตแก่ไพร่ฟ้าประชากร ข้าพหลองฯ ผู้ไปมากิจ ราชการถึงแก่ชีวิตรเป็นอันมาก ฝ่ายพระเสื่อเมืองพระทรงเมือง ภูมเทวดา อารักษ์ เทวดา พฤกษเทวดา อากาศเทวดา ก็ละเมินเสียวไมกำจัดปีศาจราชทูตอู้อัจฉกรรม ออกไปนอกขอบขันธเสมา ครั้นใจหลงโหลยยังมีได้มีกฎหมายขึ้นไปไทยกไว แต่นี้สืบไป เมื่อหน้าให้พระเสื่อเมือง พระทรงเมือง ภูมเทวดา อารักษ์เทวดา พฤกษเทวดา อากาศ เทวดา อุบัตปีศาจอู้อัจฉกรรมออกไปนอกขอบขันธเสมา อยาให้จุลาลดขาทูลองฯ ไพร่ฟ้าประชากรแต่สีกอัน...จงเป็นใจจะภิวาดรักษาขาทูลองฯ ผู้รั้งกรมการ สมณะนาประชาราษฎร จึงจะโคอยู่ราชานมานเมืองเป็นสุขตามรับสั่ง. ⁵

¹ หอสมุดศิริญาณ หมวดธรรมคดี หมุดารภาพ เลขที่ 10 ชื่อ ตำราภาพไตรภูมิ ฉบับหลวง สมัยกรุงธนบุรี.

² อัจฉรา กาญจนมัย "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา..." หน้า 277-280.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 279.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 278-279.

⁵ หอพระสมุดศิริญาณ หมุดหมายเหตุกรุงธนบุรี จ.ศ. 1138 เลขที่ 16 ชื่อ พระราชโองการประกาศเทพารักษ์ให้กำจัดปีศาจ.

ครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2312 เมื่อกองทัพเรือเอเชียพายุกู้คืนสมทนต์ ก็โปรดฯ ให้ปลุกศาลขึ้น
เพียงตา พระราชทานเครื่องกระยาสังเวทยวงสรวงเทพารักษ์¹ คราวจารึกพระสุพรรณบัตร
เจ้านครก็มีการหาฤกษ์ยามาที่คั้งหัวหม้ายศรีใหญ่โต² และเมื่อเกิดจลาจลขึ้นในปลาย
รัชกาลเล่ากันว่าทรงพระราชทานประจำสายหนึ่งแก่พระพงษ์นรินทร์ เป็นประจำกระษาศ
เลขยันตร์ลงรักมีดทองทั้ง 108 เม็ด³

เมื่อมีความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติแข็งแกร่งขึ้น สัทธินับถือผีสงเทวดาและ
ไสยศาสตร์จึงเข้ามาผสมผสานกับพุทธศาสนาไม่ต่างกับในระยะปลายอยุธยา โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งเมื่อพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางพุทธธรรมอย่างลุ่มลึกเกือบจะไม่เหลืออยู่เลย แม้สมเด็จพระ
สังฆราชและพระราชาคณะส่วนใหญ่ก็มาจากสงฆ์ชั้นผู้น้อยในปลายอยุธยา⁴ ทำให้ไม่อยู่
ในฐานะที่จะสถาปนาหลักคำสอนของพุทธศาสนาที่เป็นระบบขึ้นได้ พุทธศาสนาที่เน้นบุญ-
ฤทธิ์และวิทยาคมจึงยังคงมีอิทธิพลอย่างสูงในสมัยธนบุรี เมื่อ "มหาคา" วัดพระราม
กรุงเก่า อ้างตัวเป็นผู้มีบุญและ "เมืองมือค่างโกหก" แห่งวัดสังขจายชื่อน้ำยาเสน่ห์ไป
ประสมด้วยก็ปรากฏว่า "ข้างในวิเศษตนเก่าแก่แม่เจ้าโคทำด้วยกันหลายคน ผู้รังกรรมกร
หลงเชื่อถือหมก... ถ้ายเทพพยัญชื่อนี้เชื่อถือมา... เป็นอันมาก... อิมเอิบกำเริ่มอิทธิฤทธิ์ว่า
จะฆ่าไม่ตาย... ผู้คนหลงไหลเชื่อวามหาคามีบุญจริง"⁵

ในส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีหลักฐานที่แสดงว่าทรงสนพระทัยด้าน
สมถกรรมฐานเป็นพิเศษ ทรงเห็นคุณค่าของสมถกรรมฐานถึงกับทรงพระกรุณาพระราชนิพนธ์

¹ "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ," หน้า 41.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชวิจารณ์" จดหมายเหตุ
ความทรงจำ กรมหลวงนรินทร์เทวี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 131.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 211.

⁴ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, "ตำนานคณะสงฆ์," หน้า 190.

⁵ กรมหลวงนรินทร์เทวี, "จดหมายเหตุความทรงจำ...", (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2516), หน้า 7-8.

อธิบาย "ลักษณะบุญ" ขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2319 เพื่อแนะนำว่า "ถ้าบุคคลผู้ใดรักษาลักษณะ
ได้เป็นแท้ อุษาหะสารวมเพื่อจ้ให้บุญถึงกอบไปด้วยฤทธิ ก็พึงให้เรียนพระกัมฐาน 20 มี
พระอนาปากัมฐานแปดพญา ให้ดูเอาพิภพซึ่งมีอยู่ในหอหลวงนั้นเถิด"¹ ใน พ.ศ. 2320
ทรงโปรดฯ ให้สร้างกฎถึง 120 กฎ ในวัดบางยี่เรือนอก แล้วอาราธนาพระสงฆ์ฝ่ายคณะ
วิปัสสนาจารย์ ๗ กฎีซึ่งทำถวาย ให้ชำหูละอองๆ ปรนบัติแล้วเสด็จฯ ไปถวายพระ
ราชาชาตแก่พระสงฆ์ โดยอธิบายซึ่งพระองค์บำเพ็ญได้ให้ด้วยวิธี² เข้าใจว่าการที่
ทรงตรากตรำในการแก้ปัญหของบ้านเมืองและปัญหาการเมืองภายใน มีส่วนทำให้
ทรงพระวิหคอยู่เสมอจนพระอารมณต์ถึงเครียด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปีท้าย ๆ ที่ทรงดำรง
ราชสมบัติ ดังที่บาทหลวงชาวฝรั่งเศสเล่าไว้ในกลางปี 2322 ว่า "ดูพระกิริยาซึ่งองซึม
และดูจะไม่สบายพระทัย เพราะทรงเกรงว่าพม่าจะยกเข้ามาถึงกรุง ถ้าพม่าเข้ามา
ตีกรุงอีก เมืองไทยก็เป็นอันสูญชื่อกันคราวนี้เอง"³ ในตำรา "มูลกรรมฐาน" ซึ่งพระ
ราชาคณะเขียนขึ้นตลอดเกล้าฯ ถวายใน พ.ศ. 2320 และ 2321 ก็สะท้อนถึงความหวั่น
พระทัยว่าจะมีผู้คิดร้าย⁴ เข้าใจว่าความไม่สบายพระทัยเช่นนี้เป็นเหตุสำคัญประการหนึ่ง

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมุดหมายเหตุกรุงธนบุรี จ.ศ. 1138 เลขที่ 16 (เล่ม
เดียวกันกับพระราชโองการประกาศเทพารักษ์ให้กำจัดปีศาจ).

² "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)," หน้า 116.

อาจเป็นไปได้ว่าการที่ทรงอุทิศสาหะสอนมูลกรรมฐานแก่พระสงฆ์เช่นนี้ นอกจาก
จะเป็นเพราะทรงเห็นคุณค่าแล้ว ยังเป็นกุศโลบายทางการเมืองเพื่อเสริมสร้างพระบารมีด้วย.

³ หมุดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศส...". ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23
หน้า 41.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ หมุดหมายมคคี่ หมุดกิตติกรรมต่าง ๆ เลขที่ 17 ชื่อ
มูลกรรมฐานเล่ม 1 และเลขที่ 18 ชื่อมูลกรรมฐานเล่ม 2 ทั่ว 107 หน้า 189.

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีลงจะทรงรู้ทันในเรื่องมีผู้คิดชิงราชสมบัติเพราะรับสั่ง
ให้เตรียมการรับ "ผู้มีบุญจะมาข้างหน้า" กรมหลวงนรินทรเทวี, "จดหมายเหตุความ
ทรงจำ..." หน้า 11.

ที่ทำให้ทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องกรรมฐานมากขึ้น ถึงกับทรงจำเริญพระสมณกรรมฐาน
 อยู่เป็นนิจ ข้อความใน "มุลกรรมฐาน" ย้ำคำอธิษฐานที่ว่า "ข้าขอขมากรรมเจ้าอันกล้า
 อันแข็ง ให้จิตรใจพุ่งชานออกจากขันท 5 แห่งข้า ให้ข้าอยู่สบายบัดนี้เกิด... ขอให้สบาย
 ใจๆเกิด"¹ แม้เมื่อยกข้อความในวิสุทฺธิมรรคมา ก็เลือกเน้นตอนที่กล่าวถึงอานิสงส์ของ
 การเจริญสมณะกรรมฐานว่า

...อันึงจะให้ใค้อานิสงส์คือจะหลับเป็นสุขคือจให้ตื่นเป็นสุข คือจะให้ผันเหนคี่ มิให้
 ผันเหนราย... คือจะให้เป็นที่รักแก่เทวดาแลมนมนุษย์ทั้งหลาย คือจให้เป็นที่รักแก่ภุท
 แลยักษ์ คือเทวดาอุภิวาสดรักษา คือมนุษย์ทูลท้ลสายค้วยเพลิงก็มีไค้ใหม่ คือ มุทคฺจะ
 ใหยาพิศกีนก็มิได้ คือมุทคฺจะทำร้ายค้วยอาวุธทาง ๆ ก็มิไค้ แมนจิตรพุ่งชานจะ
 กลับเขาเร็ว...²

เป็นที่น่าสังเกตุว่าวิธีเจริญสมณวิปัสสนาที่ปรากฏอยู่ใน "มุลกรรมฐาน" ฉบับนี้
 ก็มีลักษณะเป็นพิธีกรรมมาก กล่าวคือเน้นการบริกรรมเพื่อขอขมาญญา และค้วยเหตุที่มี
 ลักษณะเป็นพิธีกรรม เช่นนี้จึงเน้นอานิสงส์ในค่านบุญอุทคี่อยู่มาก เช่นกล่าวว่ "พระกำ
 มะถานทัง 4... มีอานิสงษมาก คือจให้โยคพาจรทำอุทคี่เคชปรการไค้ไค้ทุกประการ"³
 สำหรับอุทคี่แห่งพระบรมโพธิสัทวี่ซึ่งจะไค้อรหัตในชาตินั้น "แม้ว่ายังมีไค้พระอรหัตมิไค้มี
 อังรายชีวิตร... แม้นว่าเขาพระสุเมรุจะทับผู้นั้นก็มิทาย"⁴ หากสำเร็จ "อภิญญาทก มี
 อิททิตุทคี่ญาณ เป็นคน จะมีอุททาอานุภาพเป็นอันมาก อาจสามารถจะไปในจักรวาลทัง
 หลายอันมากกว่าหมื่นกว่าแสนในขณะหนึ่งนั้น ๆ เร็วสิบลักนิ้วมือ"⁵ และหนึ่งในบุญญาที่
 บังเกิดขึ้นก็มีลักษณะคังนี้ "คือบุญญารูในที่จกระทำอิททิตุทคี่ ถอครูป อธิทานรูป แปลงรูปหนึ่ง

¹ หอสมุดวชิรญาณ หมวคธรรมคคี่ หมูปกณกธรรมทาง ๆ เลขที่ 17.

² หอสมุดวชิรญาณ หมวคธรรมคคี่ หมูปกณกธรรมทาง ๆ เลขที่ 18.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

คือ ปรากฏไปในที่กระทำฤทธิต่าง ๆ หนึ่ง¹

ในบทละครรามเกียรติ์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชนิพนธ์แทรกบท
เข้าพระกรรมฐานไว้ด้วย และบรรยายถึงอานิสงส์ไว้ในทำนองเดียวกัน คือ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เรื่องเดียวกัน.

... อธิบายว่าเทพาลโพยภัย
 ทั้งหกสวรรค์ชั้นฟ้า
 อยากณณาไปถึงยูเชนชา
 จะทำอย่างไรใครตาย
 อันใดเนกขัมประหารแล้ว
 ทั้งฤทธิและจิตวิชา
 กอปรไปควายโสดประสาธญาณ
 ถึงนั้นแล้วอันจะบรรลย์
 อยาประมาณแต่การเพียงนี้
 สบายไปแต่ในนาที่เดียว
 จะสุกอะไรกับรามลักษณณ์
 ไม่ครันครือฤทธิวิชา

ปืนไฟไม่กินนะยักญา
 จะหาอย่างไรไม่รูตาย
 แควัญญาดก็คิดก็ฉิมหาย
 อบายถอยต่ำลงมา
 คือแก้ววิเชียรไม่มีค่า
 อีกกุพนามโนมัย
 การชาติหน้าหลังระลึกได้
 ไม่มีกะตัวตายเดียว
 สามภพชาติไรไม่คาเดี่ยว
 มีพันเหลี่ยมเนตรอรุรา
 ถึงไตรจักรทั่วทุกทิศา
 ถาปรารถนาเจ้าเรียนเอา...¹

¹ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี บทละครกรมเกียรติ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
 ศุภสภา, 2506) หน้า 128-129.

บทเข้าพระกรรมฐานนี้ไม่ปรากฏในบทละครกรมเกียรติฉบับรัชกาลที่ 1 และน่า
 สงเกตว่าคอนทศกรรฐ์ทำพิธีลอยบาปนี้ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีบรรยายเน้น
 ลักษณะที่เป็นพิธีกรรมมาก แต่พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ให้ภาพที่ชวนตลกขบขัน

อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวในที่นี้คว่าว่า "มูลกรรมฐาน" ได้แสดงแนวทางเข้า
 กรรมฐานโดยอาศัยความเข้าใจพุทธธรรมเอาไว้ด้วย แม้จะกล่าวไว้ค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับ
 กับวิธีที่มีลักษณะเป็นพิธีกรรม คือถ้อยคำที่กล่าวไว้ว่า

... ข้าจักจำเรี่ยยังวิปัสสนาเจ้าให้ไคยังที่วิสุตฺติ... ข้ายังจักกะทำเพียรเอาให้ไค
 ยังที่วิสุตฺติเจ้าแล ส่วนตัวกายเนือคนนี้อันมีกวางสองยาววาหนาคืบมีไซตนมมีไซ
 เทวดา บมีไซยหญิง บมีไซยชาย บมีไซยวิกรมมาตรเทาเปนกองสังขาร คือนามรูป
 อันมีสภาวะอันรูปดิน รูปแปล รูปนิมรฺหาย รูปทำลาย...

หรือกล่าวถึงคำสอนในมหาวาระสังยุตนิคายที่ว่า

... ทานจงเอาโลกรีลเป็นที่ตั้ง จงจำเรี่ยพระสติปะฐานภาวะนา... แลทรมาณจิกร
 มีไหยนคี่ปนร่ายในสังขารทงงปวงทงงกลางวันแลกลางคืน... ทานจงจำเรี่ยพระ

สมาธิมีพระอุปมาปณาสติสมาธิ เป็นต้น ก็จะมีบังเกิดปัญญา 10 ประการ... คือปัญญาอัน
 อัจจะรูซึ่งปรมาตม์มีรูปขันธ์เป็นตน 1 คือปัญญาอันจะบังปิตีปราโมชใหม่บังเกิดใน
 จมว่าเพญฑาน สิล ภาวนา เป็นต้น 1 คือปัญญาอันหลักแหลมอาจตัดเสียซึ่งกิเลสได้โดย
 เร็ว เป็นต้น 1 คือปัญญาอันเห็นอรรถนัยจากสังขารธรรมเป็นอาทิ 1 คือปัญญาอันกว้าง
 ใหญ่ในธรรมทรงปวง 1 คือปัญญาอันถกขริงอาจารย์ในอรุณบดินททางปวง 1 คือปัญญา
 อันรวดเร็วในอรรถธรรมอันละเอียด 1 คือปัญญาอันเบาองไว้ในปุจฉาวิสัชนา 1 คือ
 ปัญญาอันใจเสมอมิได้ อาจารย์ในพระอริยสัจ 4 แลพระอริยมัค 4 พระอริยะณด 4
 และพระนิพพานประริฐติธรรม 1 แลปัญญา 10 ประการนี้จะบังเกิดด้วยธรรมอันอื่นหา
 มิได้ อาไศรยซึ่งธรรมานุธรรมปฏิบัติในพระกัมมะฐานมีพระอุปมาปณาสติสมาธิเป็นอาทิ...

จะเห็นได้ว่าเป็นการสอนให้แสวงหา "ความจริง" โดยให้คิดพิจารณาสภาวะต่าง ๆ เมื่อ
 มีสติและสมาธิเกิดขึ้นแล้วอันจะนำไปสู่ปัญญาที่แจ่ม นอกจากนั้นมูลกรรมฐานยังมีจุดมุ่งหมาย
 ที่จะสอนสรวาสให้ดำเนินชีวิตอย่างสงบสุข ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ดังที่ได้ยกเนื้อความใน
 วิสุทธิมรรคมาลงไว้ว่า

... แม้บุคคลผู้ใดแม้ว่ายังประทับประจำอาภรณ์ด้วยเพศุอันเป็นสรวาส แล
 ปรนนิบัติเป็นอันเสมอ คือ รังบยาปแลพระมานจิตรอันเส้าหมอง แลหามจิตรมิให้
 ไปเอาอาภรณ์อันหนึ่ง มีปรกติปรนนิบัติเป็นอันดี ปรคจุงควาพรหมเป็นอาทิแท้ แลมิได้
 เบียดเบียนในสัตว์หงงหุหลาย บุคคลผู้นั้นได้ชื่อว่าสมณะเหตุวารังบยาป ชื่อว่าพรหม
 เหตุวารลอบบาปเสีย ชื่อว่าภิกษุเหตุวารักสัวไทยในสงสาร...

(หอสมุดวชิรญาณ, หมวดกรรมคดี หมู่ปกิณกรรมต่าง ๆ เลขที่ 17 และเลขที่ 18.)

ไม่ปรากฏหลักฐานอื่นมากพอที่จะอธิบายว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระราชดำริทางพุทธศาสนาในลักษณะที่เชื่อในบุญญฤทธิ์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติอย่างจริงจัง และสิ่งซึ่งเห็นได้¹ และทรงมีพระบรมราโชบายทางศาสนาอย่างไร เท่าที่พอจะเห็นได้

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีเล่าว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า "ท่านผู้มีบุญมาข้างหน้า... พระองค์ท่านจะเหาะแล้ว" (หน้า 11) แต่คำว่าเหาะในที่นี้อาจหมายความถึงการดำเนินชีวิตโดยสงบ ปราศจากอารมณ์เศร้าหมอง (คือกิเลส) ซึ่งทำให้รู้สึกเบาสบายดังที่ "มูลกรรมฐาน" เล่ม 1 ไขว่สีที่ว่า "กายเนื้อตนเบา" มีจดหมายของชาวฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2322 กล่าวไว้ว่า "พระเจ้าตากกับสิ่งอยู่เสมอว่า ทรงเหาะเห็นเคลื่อนอากาศได้" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 หน้า 146) และมีบันทึกของชาวเคนมาร์คกล่าวว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงหวังว่าการเข้ากรรมฐานจะทำให้พระองค์มีพระโลหิตสีขาวอย่างเทวดาและสามารถเหาะได้ (J.G. Koenig, "Journal of A Voyage from India to Siam and Malacca in 1779" อ้างใน Craig J.

Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign," Perceptions of the Past in Southeast Asia, ed.

Anthony Reid and David Marr (Singapore : Heinemann Educational Books (Asia) LTD., 1979), p. 91. แต่ก็อาจเป็นไปได้ว่าชาวตะวันตกเข้าใจแนวคิด

เรื่อง "เหาะ" ของพุทธศาสนิกและถึงแม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงเชื่อในบุญญฤทธิ์มาก แต่การมีความเชื่อดังกล่าวในกรอบความคิดของพุทธศาสนาในบรรยากาศทางความคิดสมัยปลายอยุธยาและธนบุรีก็มีไขว่เรื่องแปลกประหลาดอันใด ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีสิ่งใดบ่งชี้ว่าทรง "เสียดพระจริตพันเพื่อน" ส่วนที่กล่าวว่าทรงมี "สัญญาวิปลาศ" ก็ไม่ได้หมายถึงพระจริตพันเพื่อนเพราะเมื่อพระพุทธเจ้าทรง "ถอยท้อต่อที่จะตรัสพระสัตถกรรมเทศนาโปรดเทพามนุษย์-สัตว์" พระปฐมสมโพธิกถาก็ให้คำอธิบายว่า "เหตุมีพระพุทธรักษาสำคัญวิปลาศ" (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา (กรุงเทพฯ : องค์การศึกษา, 2505) หน้า 215) จะเห็นได้ว่าเมื่อเกิดเหตุ "จลาจล" ขึ้นทรงยอมรับสถานการณ์ด้วยความสงบนิ่ง ขณะขุนนางชั้นผู้ใหญ่บางท่านเตรียมการต่อสู้ พระองค์ก็เสด็จออกไปปรับสิ่งห้ามว่า "สิ้นบุญแล้วอย่าให้ยากแก่ไพร่เลย" (กรมหลวงนรินทรเทวี, "จดหมายเหตุความทรงจำ...", หน้า 15).

ก็คือพุทธศาสนาแบบที่เน้นบุญฤทธิ์ซึ่งมีอิทธิพลหนาแน่นขึ้นในปลายอยุธยา ยังคงมีอิทธิพลสูง สืบต่อมาในสมัยธนบุรี แต่ถึงกระนั้นพระสงฆ์ที่เอาใจใส่ศึกษาพระไตรปิฎกจนมีความรู้สูงขึ้น ในช่วงปลายรัชกาลก็มีอยู่ไม่น้อย เช่น พระโพธิวงศ (ชื่น) ซึ่งเป็นผู้หนึ่งซึ่งยอมถวายบังคม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แม้จะถูกลดสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ 1 ก็ยังได้ว่าที่พระพนรัตน์เพราะ เป็นผู้รู้พระไตรปิฎกมาก¹ พระรัตนมุนี (แก้ว) วัดหงษ์ แม่จะโปรดฯ ให้สึกแต่ก็ได้เป็น พระอาลักษณ์ และในภายหลังได้แต่งหนังสือสำคัญคือ "ไตรโลกวินิจจยกถา"² ส่วนพระ พิมพ์ธรรมก็เชี่ยวชาญภาษามคธ ในรัชกาลที่ 1 ได้เลื่อนเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ และได้แต่ง หนังสือหลายเรื่องได้แก่ สังคีตยวงศ จุลยยุทธการวงศ และมหายุทธการวงศ³

✓ เหตุการณ์ในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยังคงมีคมน้อยมากเช่นกัน และความขัดแย้งรุนแรงระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระสงฆ์กลุ่มที่นำโดยสมเด็จพระสังฆราช จะมีเบื้องหลังลึกซึ้งเพียงใดก็ยากที่จะอธิบายได้ ความขัดแย้งในด้านความคิดเกี่ยวกับ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, (กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณุสภา, 2503) หน้า 28.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับ หลวง) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520) หน้า (1)-(5) นอกจากจะ แต่งไตรโลกวินิจจยกถาแล้ว พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ยังเป็นผู้แปลรัตนพิมพ์วงศ และ มหาวงศ ค้วย.

³ สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "อธิบายหนังสือสังคีตยวงศ" สังคีตยวงศ, หน้า 1-6.

ปัญหาที่ว่าพระสงฆ์ควรไหว้คฤหัสถ์ที่เป็นพระอรหันต์หรือไม่¹ เป็นเพียงประเด็นปลีกย่อย ไม่ใช่ความขัดแย้งในหลักคำสอนที่สำคัญ อย่างไรก็ตาม "สามัคคีเภท" ครั้งนี้เป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่มีผลต่อ "การปฏิรูปศาสนา" ในรัชกาลที่ ๑ ดังจะกล่าวละเอียดข้างหน้า

ศูนย์วิทยทรัพยากร

นำสังเกตว่าพระสงฆ์กลุ่มที่มีสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เป็นผู้นำไม่ได้ปฏิเสธในประเด็นที่สมเด็จพระเจ้าตากสินอ่าวพระองค์ว่าทรงบรรลุนิสิตาบัน แต่ปฏิเสธความเห็นที่ว่าพระสงฆ์ควรไหว้คฤหัสถ์ที่เป็นพระโสดาบัน โดยถือว่าพระสงฆ์ทรงศีลบริสุทธิกว่า (ธนิต อยู่โพธิ์, ตำนานสมเด็จพระวันรัต และสมเด็จพระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์สมเด็จพระวันรัตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิลพร, 2516).